

‘ওঁ’

শ্ৰী পৰমাত্মনে নমঃ

অথ দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ

প্ৰথম অধ্যায় হল গীতাৰ প্ৰবেশিকা, য’ত প্ৰথম অৱস্থাত পথিকক পতিয়ন নিযাব পৰা কিছু সমস্যাৰ চিত্ৰণ আছে। যুদ্ধত কৌৰব আৰু পাণ্ডবেই আছিল; কিন্তু সংশয়ৰ পাত্ৰ মাত্ৰ আছিল অৰ্জুন। অনুৰাগ হ’ল অৰ্জুন। ইষ্টৰ অনুৰূপৰ ৰাগ, যিটোৱে পথিকক ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ সংঘৰ্ষৰ কাৰণে প্ৰেৰিত কৰে। অনুৰাগ হ’ল প্ৰাথমিক স্তৰ। পূজ্য মহাৰাজ জীয়ে কৈছিল “সদৃগৃহস্থ আশ্ৰমত থাকি যাৰ গ্লানী হব ধৰিছে, অশ্ৰুপাত হব ধৰিছে, কণ্ঠ অবৰুদ্ধ হব ধৰিছে, তেতিয়া বুজিব লাগিব যে তাৰ পৰাই ভজন আৰম্ভ হৈ গ’ল।” অনুৰাগত এই সকলোখিনি হয়। তাত ধৰ্ম, নিয়ম, সৎসঙ্গ, ভাব সকলো বিদ্যমান হয়।

অনুৰাগৰ প্ৰথম অৱস্থাত পাৰিবাৰিক মোহে বাধা দিয়ে। প্ৰথমে মানুহে বিচাৰে যে তেওঁ পৰম সত্যক প্ৰাপ্ত কৰক, কিন্তু আগ বাঢ়িলে তেওঁ দেখিবলৈ পায় যে এই মধুৰ সম্বন্ধক এৰিব লাগিব, তেতিয়া তেওঁ নিৰাশ হৈ যায়। তেওঁ প্ৰথমৰ পৰাই যাক ধৰ্ম কৰ্ম বুলি মানিছিল; তাতেই সন্তোষ লবলৈ ধৰে। নিজৰ মোহ ভাব অটুট ৰাখিবৰ বাবে তেওঁ পৰম্পৰাৰ প্ৰচলিত প্ৰমাণ সমূহৰ সমৰ্থন কৰিবৰ ধৰে, যেনেকৈ অৰ্জুনে কুলধৰ্ম কেই সনাতন কৈছিল। যুদ্ধৰ ফলত সনাতন ধৰ্ম লোপ হয়, কুলৰ ক্ষয় হয়, স্বেচ্ছাচাৰিতা বাঢ়ে। এইটো অৰ্জুনৰ উদ্ভৱ আছিল, আনকি সদগুৰু লাভৰ আগতেই ব্যৱহাৰ কৰা কুৰীতিহে মাত্ৰ আছিল।

এই কুৰীতিবোৰত পৰি মানুহে বেলেগ বেলেগ ধৰ্ম, বহুতো সম্প্ৰদায়, বহুতো সমষ্টি আৰু অসংখ্য জাতিৰ ৰচনা কৰে। কোনোবাই নাক কোচাই, কোনোবাই কান ফালে, কাৰোবাক চুলে ধৰ্ম নষ্ট হয় আৰু কাৰোবাৰ আহাৰ

পানী গ্ৰহণ কৰিলে ধৰ্ম নষ্ট হয়। তেতিয়াহলে এই দোষ কাৰ ? দোষ আমাক
ভ্ৰমত পেলোৱা সকলৰ। ধৰ্মৰ নামত আমি কুৰীতিৰ চীকাৰ হৈছো, সেইটোৱেই
আমাৰ দোষ।

মহাত্মা বুদ্ধৰ সময়ত কেশ কাম্বল এটা সম্প্ৰদায় আছিল, যুত কেশ
বঢ়াই কাম্বলৰ নিচিনা প্ৰয়োগ কৰিবলৈ এটা মাননীয় কাম আছিল। কোনোবা
গোব্ৰতিক (গৰুৰ নিচিনা থকা খোৱা) আছিল; কোনোবা কুকুৰ ব্ৰতিক (কুকুৰৰ
দৰে থকা খোৱা) আছিল। ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ লগত ইহতৰ কোনো সম্বন্ধ নাই।
সম্প্ৰদায় আৰু কুৰীতি আগতো আছিল আৰু আজিও আছে। ঠিক এই দৰে
কৃষ্ণৰ কালতো সম্প্ৰদায় আছিল, কুৰীতি আছিল। এনে কেইটামান
কুৰীতিঅৰ্জুনতো আছিল, তেও চাৰিটা তৰ্ক ৰাখিছিল। ৰ। এনে যুদ্ধত সনাতন
ধৰ্ম নষ্ট হব চ। বৰ্ণসংকৰৰ উৎপন্ন হয়; পিণ্ডোদক ক্ৰিয়ালোপ পাব আৰু
ছ। আমি কুলক্ষয়ৰ দ্বাৰা মহাপাপ কৰিবলৈ সাজু হৈছো। ইয়াত যোগেশ্বৰ
শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে

সঞ্জয় উবাচ

তং তথা কৃপয়াবিস্তমশ্ৰুপূৰ্ণকুলক্ষণম্।

বিশীদন্তমিদং বাক্যমুবাচ মধুসূদনঃ।।১।।

কৰুণাপ্লুত, অশ্ৰুপূৰ্ণ নেত্ৰথকা অৰ্জুনৰ প্ৰতি ‘মধুসূদন’, মদৰ বিনাশ
কৰা ভগৱানে এই কথা কলে-

শ্ৰীভগৱানুবাচ

কুতস্ত্বা কাম্বলমিদং বিষমে সমুপস্থিতম্।

অনাৰ্যজুষ্টমস্বৰ্গ্যমকীৰ্তিকৰমৰ্জুন।।২।।

অৰ্জুন ! এই বিষম ক্ষেত্ৰত তোমাৰ এই অজ্ঞানতা কৰ পৰা আহিল
? বিষম ক্ষেত্ৰ মানে যাৰ মমতাৰ সৃষ্টিত কোনো স্থানেই নাই, পাৰলৌকিক
লক্ষ্যই যাৰ এনে নিৰ্বিবাদ ক্ষেত্ৰত তোমাৰ অজ্ঞানতা কেনেকৈ আহিল ?
অজ্ঞানতা কিহৰ ? অৰ্জুনতো সনাতন ধৰ্ম ৰক্ষাৰ কাৰণে কটিবদ্ধ আছিল।

সনাতন ধৰ্মক বক্ষা কৰিবলৈ প্ৰাণ পণে চেষ্টা কৰাটো কি অজ্ঞানতা নেকি ? শ্ৰী কৃষ্ণই কয়- হয়, এইটোয়েই অজ্ঞানতা। কোনো সম্ভাৱিত পুৰুষেও ইয়াৰ আচৰণ কৰা নাছিলে ইয়ে স্বৰ্গও দিব নোৱাৰে আৰু কোনো যশও ৰাখিব নোৱাৰে। সৎমাৰ্গত যি দৃঢ় ভাৱে চলি আছে, তাক আৰ্য্য বুলি কোৱা হয়। পৰিয়ালৰ বাবে মাৰ ধৰ কৰা যদি অজ্ঞানতা নহলহেঁতেন, তেতিয়া মহাপুৰুষ সকল তাতেই চলি থাকিল হেঁতেন। যদি কুল ধৰ্মই সত্য হয়, তেতিয়া হলে স্বৰ্গ আৰু কল্যাণৰ শ্ৰেণী বিভাগ হলেহেঁতেন। এইটোৱে কীৰ্তিও নিদিয়ে। মীৰাই ভজন কৰিবলৈ যেতিয়া লাগিল “লোকে কব ধৰিলে মীৰা বিৰাগী হৈ গ’ল, কিন্তু শাঙ্কৰে কৈছিল ই কুলনাশী হৈ গ’ল।” যি পৰিয়ালৰ, কুলৰ বাবে মৰ্যাদাৰ বাবে মীৰাৰ শাঙ্ক উত্ৰাওল হৈছিল, আজি সেই কুল ৰন্তী শাঙ্ক কোনেও চিনি নাপায়, মীৰাক বিশ্বই জানে। ঠিক এনে ধৰণে পৰিয়ালৰ বাবে যি আকুল হৈ আছে, তাৰ নাম যশ কিমান দিন থাকিব ? যত কীৰ্তি নাই, কল্যাণ নাই, শ্ৰেষ্ঠ পুৰুষ সকলে পাহৰিও যাৰ আচৰণ নকৰে, তেতিয়া হলে সেইটো পূৰ্ণ অজ্ঞানতাই হব। সেয়া-

ক্লেব্যং মা স্ম গমঃ পাৰ্থ নৈতদ্ব্যুপপদ্যতে।

ক্ষুদ্ৰং হৃদয়দৌৰ্বল্যং ত্যক্ত্ৰেবাভিষ্ঠ পৰন্তপ ॥৩॥

অৰ্জুন ! নপুংসকতা নানিবা। কিন্তু অৰ্জুন নপুংসক আছিলনে ? কি আপুনি পুৰুষ ? নপুংসক সেই জনে যাৰ পুৰুষত্ব নাই। সকলোৱেতো নিজৰ মতে পুৰুষাৰ্থেইতো কৰে। খেতিয়ক সকলে দিনে-ৰাতিয়ে তেজক পানী কৰি পথাৰত পুৰুষাৰ্থ কৰে। কোনোবাই বেপাৰকে পুৰুষাৰ্থ বুলি ভাৱে, কোনোবাই নিজৰ পদৰ দুৰপযোগ কৰি পুৰুষাৰ্থী হব বিচাৰে। গোটেই জীৱন পুৰুষাৰ্থ কৰিলেও শেষত খুদা হাতে যাব লাগিব। সেই কাৰণে আচলতে ই পুৰুষাৰ্থ নহয়। শুদ্ধ পুৰুষাৰ্থ হল আত্ম দৰ্শন। গাৰ্গীয়ে যাঙ্কবল্ক্যক কৈছিল।

নপুংসকঃ পুমান্ জ্ঞেয়ো যো বেত্তি হৃদি স্থিতম্।

পুৰুষং স্বপ্ৰকাশং তস্মানন্দাত্মানমব্যয়ম্। (আত্মপুৰাণ)

যি পুৰুষ হৈও নপুংসক যিজনে হৃদয়ত থকা আত্মক চিনি নাপায়।

সেই আত্মাই পুৰুষ স্বৰূপ, স্বয়ং প্ৰকাশমান, উত্তম, আনন্দ যুক্ত আৰু অব্যক্ত। তাক পাবৰ কাৰণে যি প্ৰয়াস সেয়াই পৌৰুষ। অৰ্জুন! তুমি নপুংসকতা নানিবা। এইটো তোমাৰ যোগ্য নহয়। হে পৰশুপ! হৃদয়ৰ ক্ষুদ্ৰ দুৰ্বলতাক ত্যাগ কৰি যুদ্ধৰ কাৰণে ঠিয় হোৱা। আসক্তিক ত্যাগ কৰা। এইটো হৃদয়ৰ দুৰ্বলতা। ইয়াত অৰ্জুনে আন এটা প্ৰশ্ন কৰিলে।

অৰ্জুন উৱাচ

কথং ভীষ্মমহং সজ্যে দ্ৰোণং জ মধুসূদন।

ইষুভিঃ প্ৰতি যোৎস্যামি পূজাৰ্হাৰিসূদন ॥৪॥

অহংকাৰক নাস কৰিব পৰা হে মধুসূদন ! মই এই যুদ্ধত পিতামহ ভীষ্ম আৰু আচাৰ্য্য দ্ৰোণৰ লগত কেনেকৈ যুদ্ধ কৰিম, কিয়নো হে অৰিসূদন! তেওঁ লোক দুজনেই যে মোৰ পূজনীয়।

দ্বৈতই দ্ৰোণ। প্ৰভু বেলেগ, আমি বেলেগ দ্বৈত্যৰ এই ভাৱনাই প্ৰাপ্তিৰ প্ৰেৰণাত আৰম্ভণী। এইটোই দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ গুৰুত্ব। ভ্ৰমই ভীষ্ম। যেতিয়ালৈকে ভ্ৰম থাকিব ল'ৰা ছোৱালী, পৰিয়াল, আত্মীয় কুটুম্ব সকলো নিজৰ যেনে লাগে। নিজৰ লগা মানে ভ্ৰমত পৰা। আত্মাই এওঁ লোককে পূজনীয় বুলি দেউতা, ককা, কুলগুৰু বুলি লগতে থাকিব বিচাৰে। সাধনাৰ অন্তিম সময়ত “গুৰু ন চেলা, পুৰুষ অকেলা”

ন বন্ধুনমিত্ৰং গুৰুৰ্ণৈব শিষ্যঃ।

চিদানন্দৰূপঃ শিবোহহং শিবোহহং॥

যেতিয়া চিত্ত সেই পৰম আনন্দত বিলিন হৈ যায়, তেতিয়া জ্ঞান দাতা গুৰু আৰু গ্ৰহণকৰ্তা শিষ্য কোনোটোৱে নেথাকিব। এইটোৱেই হল পৰম স্থিতি। গুৰুৰ গুৰুত্ব প্ৰাপ্ত হোৱাৰ পিছত গুৰুত্ব একেই হয়। শ্ৰীকৃষ্ণই কয়- অৰ্জুন তুমি মোতেই মিলিবা। যেনে কৃষ্ণ তেনেই অৰ্জুন আৰু ঠিক তেনে দৰে প্ৰাপ্তি ৰান মহাপুৰুষেও এক হৈ যায়। এনে অৱস্থাত গুৰুৰো বিলয় হয়, গুৰুত্ব হৃদয়তে প্ৰবাহিত হৈ থাকে। অৰ্জুনে গুৰুপদৰ ঢাল বনাই এই সংঘৰ্ষত

প্ৰবৃত্তিৰ পৰা আতৰিব বিচাৰে। তেওঁ কয় :-

গুৰুনহত্বা হি মহানুভাবান্

শ্ৰেয়ো ভোক্তুং ভৈক্ষ্যমপীহ লোকে।

হত্বাৰ্থকামাংস্ত গুৰুনিহৈব

ভুঞ্জীয় ভোগান্ ৰুধিৰপ্ৰদিগ্ধান্ ॥৫॥

এই মহানুভৱ গুৰুসকলক নামাৰি মই এই লোকত ভিক্ষাৰ অন্তকেই শ্ৰেয় বুলি ভাবো। ইয়াত ভীক্ষাৰ অৰ্থ উদৰ ভৰাবৰ বাবে ভীক্ষা কৰা নুবুজাব, আনকি সংপূৰ্ণ সকলক যেনেতেনে সেৱা কৰি তেওলোকৰ পৰা কল্যাণৰ ভীক্ষা কৰা।

অন্নং ব্ৰহ্মোতি ব্যাজানাৎ। (তৈত্তিৰীয. ৩/২/১)

অন্নই একমাত্ৰ পৰমাত্মা হয় যাক প্ৰাপ্ত কৰি আত্মা সদায় তৃপ্ত হৈ থাকে। কেতিয়াও অতৃপ্ত হৈ নাথাকে। মহাপুৰুষৰ সেৱা আৰু ভিক্ষাৰ দ্বাৰা লাহে-লাহে ব্ৰহ্মত্ব পাপ্ত কৰোঁ ; কিন্তু এই পৰিয়াল অটুট ভাৱে থাকক অৰ্জুনৰ এইয়েই ভিক্ষালব্ধ কামনা আছিল। সংসাৰত বেছি ভাগ লোকেই এনেকুৱা কৰে। তেওঁলোকে বিচাৰে যে নিজৰ পাৰিবাৰিক মৰমৰ সম্বন্ধও নমৰক আৰু লাহে লাহে মুক্তিও লাভ কৰো। কিন্তু সাধনাৰ পথিকৰ বাবে যাৰ সংস্কাৰ ইয়াতকৈ ও পৰত আছে, যাৰ সংৰ্ঘষ কৰাৰ ক্ষমতা আছে, স্বভাৱতে যাৰ ক্ষত্ৰিয়ত্ব প্ৰবাহিত হৈ আছে, তাৰ কাৰনে এই ভিক্ষালব্ধ বিধান নাই। নিজে নকৰি লোকৰ পৰা বিচৰা হ'ল ভিক্ষালব্ধ। গৌতম বুদ্ধইও মজ্জিম নিকায়ৰ ধম্মদায়াদ সুত্ত (১/১/৩) ত এই ভিক্ষালব্ধক আমিষ-দায়াদ বুলি নিকৃষ্ট মানিছিল, যদিও তেওলোক জীৱন যাপনত সকলোৱে ভীক্ষুক আছিল।

এই গুৰুজন সকলক মাৰি পাম কি ? এই লোকত বক্ত মাথা অৰ্থ আৰু কামৰ ভোগেই তো পাম। অৰ্জুনে ভাবিছিল যে ভজন চিন্তনৰ ফলত ভৌতিক সুখৰ মাত্ৰাত অভিবৃদ্ধি হ'ব। ইমান সংৰ্ঘষ কৰাৰ পিছত এই শৰীৰৰ বাবে কাম আৰু অৰ্থ এইটোৱেইতো পাব। তেওঁ আকৌ প্ৰশ্ন কৰে-

ন চৈতদ্ভিন্নঃ কতৰনো গৰীয়ো

যদ্বা জয়েম যদি বা নো জয়েমুঃ ।
যানেব হত্বা ন জিজীবিষামস্তেহ-
বস্তুতাঃ প্রমুখে ধাৰ্ত্তৰাষ্ট্ৰাঃ ॥৬॥

এইটোও নিশ্চিত নহয় যে ভোগ পামেই । এইটোও মই নাজানো যে মই কি কৰা শ্ৰেয়, কিয়নো যি মই কলো, সেইটো অজ্ঞানতাই প্ৰমাণিত হ'ল । এইটোও জ্ঞাত নহয় যে আমি়েই জিকিম বা সিহতেই জিকিব । যাক মাৰি আমি জীয়াই থাকিব নিবিচাৰো, সেই ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰ বিলাকে আমাৰ সন্মুখত আছে । অজ্ঞানৰূপী ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পৰা উৎপন্ন মোহ ইত্যাদি আত্মীয় স্বজন যেতিয়া হেৰাই যাব, তেতিয়া আমি জীয়াই থাকিনো কি কৰিম? অৰ্জুনে আকৌ ভাবিলে যে মই যি কলো এই খিনিও অজ্ঞানতাই নহয়তো, সেয়ে তেওঁ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে -

কাৰ্পণ্যদোষোপহতস্বভাবঃ
পৃচ্ছামি ত্বাং ধৰ্মসন্মূঢ়চেতাঃ ।
যচ্ছেয়ঃ স্যান্নিশ্চিতং ক্ৰহি তন্মে
শিষ্যস্তেহহং শাধি মাং ত্বাং প্ৰপন্নম ॥৭॥

দুৰ্বলতা দোষৰ বাবে স্বভাব নষ্ট হোৱা, ধৰ্ম বিষয়ত সৰ্বথা মোহিত চিত্ত থকা মই আপোনাক সুধিছো যি নিশ্চিত মঙ্গলকাৰী, সেই সাধনাৰ বিষয়ে মোক কওক । মই ভগৱানৰ শিষ্য, আপোনাৰ শৰণত পৰিছো । মোক আকোৱালি লওক, অকল শিক্ষা দিয়াই নহয়, আনকি যত মই বিচলিত হওঁ তাত মোক ৰক্ষা কৰক । “বোজাই দিয়ক আৰু বোজাই কৰাজন লগতে চলক, হঠাৎ কৰবাত পৰি গলে কোনে বোজাই কৰি দিব ।” অৰ্জুনৰ সমৰ্পণৰ ভাব এনে আছিল । ইয়াত অৰ্জুনে পূৰ্ণ সমৰ্পণ কৰি দিলে । এতিয়ালৈকে তেওঁ শ্ৰীকৃষ্ণক নিজৰ সমকক্ষ বুলি ভাবিছিল । বহুতো জনা ভিতৰত নিজকো এজন বুলি ভাবিছিল । ইয়াত নিজৰ লেকাম ডাল কৃষ্ণক দিলে । সদগুৰু শেষলৈকে হৃদয়তে থাকি সাধকৰ লগতে চলে । যদি তেওঁ লগত নাথাকে সাধক পাৰ নহব । গাভৰু ছোৱালীক পৰিয়ালৰ লোকে বিয়া কৰি নিদিয়ালৈকে যেনেকৈ

সংযমৰ শিক্ষা দি ৰাখে, ঠিক তেনেকৈসদগুৰুৱেও নিজৰ শিষ্যক অন্তৰাত্মাৰ সাৰথি হৈ তেওক প্ৰকৃতিৰ প্ৰবৃত্তিৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰি পাৰ কৰি দিয়ে। অৰ্জুনে নিবেদন কৰি কয় যে হে ভগৱান আৰু এটা কথা আছে।

ন হি প্ৰপশ্যামি মমাপনুদ্যাদ্
যচ্ছোকমুচ্ছোষণমিদ্ৰিয়াণাম্।
অৱাপ্য ভূমাবসপত্তমুদ্বং
ৰাজ্যং সুৰাণামপি চাধিপত্যম্ ॥৮॥

পৃথিবীত নিষ্কটক ধন ধানেৰে পৰিপূৰ্ণ ৰাজ্য আৰু দেৱতাৰ স্বামী ইন্দ্ৰপদ পালেও মই সেই উপায় দেখা নাই, যিয়ে মোৰ ইন্দ্ৰিয়ক শুকাই দিয়া শোকক দূৰ কৰিব পাৰে। যেতিয়া দুখ থাকিয়েই যাব, তেতিয়া হলে এই সকলোবোৰ কিহৰ কাৰণে ? যদি ইমানেই পাও তেতিয়া হলে মোক ক্ষমা কৰক। অৰ্জুনে ভাবিলে, তাতকৈ বেছি তেওঁ কবনো কি ?

সঞ্জয় উৱাচ

এবমুক্ত্বা হৃষীকেশং গুড়াকেশঃ পৰন্তপ।
ন যোৎস্য ইতি গোবিন্দমুক্ত্বাতৃষ্ণীং বভূৱ হ ॥৯॥

সঞ্জয়ে কলে হে ৰাজন ! মোহ আৰু নিশাক জয় কৰা অৰ্জুনে হৃদয়ৰ কথা জনা শ্ৰীকৃষ্ণক এইটো কলে যে, 'হে গোবিন্দ মই যুদ্ধ নকৰো'। চুপ হৈ থাকিল। তেতিয়ালৈকে অৰ্জুনৰ ভাৱনাবোৰ পৌৰাণিক আছিল, যত কৰ্ম-কাণ্ডৰ লগত ভোগৰ উপলব্ধি বিধান আছে, যত স্বৰ্গকেই সকলো বুলি ধৰা হয়- যত শ্ৰীকৃষ্ণয়েই বিচাৰধাৰাক ভুল বুলিয়েই প্ৰকাশ কৰিছে।

তমুবাচ হৃষীকেশঃ প্ৰহসনিৰ ভাৰত।

সেনয়োৰুভয়োৰ্মধ্যে বিধীদন্তুমিদং ৰচঃ ॥১০॥

তাৰ ওপৰিও হে মহাৰাজ ! অন্তৰ্য্যামি যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই দুই সৈন্যৰ মাজত শোকাকুল হৈ থকা অৰ্জুনক হাঁহি এই কথা কলে -

শ্ৰীভগবানুবাচ

অশোচ্যানন্বশোচন্তুং প্ৰজ্ঞাৱাদাংশ্চ ভাষসে।

গতাসূনগতাসূংশ্চ নানুশোচন্তি পণ্ডিতাঃ ॥১১॥

অৰ্জুন! তুমি যাক শোক কৰিবলগীয়া নহয় তাক শোক কৰিছা আৰু কথা বিলাক পণ্ডিতৰ নিচিনাকৈ কৈছা, কিন্তু বুদ্ধিমান পণ্ডিত সকলে যাৰ প্ৰাণ গল আৰু যাৰ প্ৰাণ যোৱা নাই তাৰ কাৰণে কোনো শোক নকৰে, কিয়নো তেওঁ এদিন যাব। তুমি পণ্ডিতৰ নিচিনা কথা কোৱা যদিও তুমি নাজানা ; কিয়নো-

ন ত্বেৱাহং জাতু নাসং ন ত্বং নেমে জনাধিপাঃ ।

ন চৈব ন ভবিষ্যামঃ সৰ্বে ৰয়মত্ত পৰম্ ॥১২॥

এইটো এনেকুৱাও নহয় যে মই অৰ্থাৎ সদগুৰু কোনো কালত নাছিল, তুমি অনুৰাগি অধিকাৰী অথবা 'জনাধিপা' ৰজাসকল অৰ্থৎ ৰাজ বৃত্তিত থকাজনো নাছিল আৰু এনেকুৱাও নহয় যে আগলৈ আমিও নাথাকো। সদগুৰু সদায়েই থাকেই, অনুৰাগীও সদায়েই থাকে। ইয়াত যোগেশ্বৰে যোগৰ অনাদিৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰি ভবিষ্যতেও থাকিবলৈ জোৰ দিছে। মৰা জনৰ কাৰণে শোক নকৰিবৰ কাৰণে তেওঁ কৈছে -

দেহিনোহস্মিন্যথা দেহে কৌমাৰং যৌবনং জৰা ।

তথা দেহান্তৰ প্ৰাপ্তিৰ্থীৰস্তত্র ন মুহ্যতি ॥১৩॥

যেনেদৰে জীৱাত্মাৰ এই দেহত কুমাৰ, যুবা আৰু বৃদ্ধ অৱস্থা প্ৰাপ্ত হয়, তেনে দৰে শৰীৰৰ অন্য ভাগ বোৰ প্ৰাপ্ত হলেও ধীৰ পুৰুষ মোহিত নহয়। কেতিয়াবা আপুনি বালক আছিল, লাহে লাহে যুৱক হল, তেতিয়া আকৌ লাহে লাহে বৃদ্ধ হল। পুৰুষ একেজনে, নতুন দেহ প্ৰাপ্তিৰ বাবে কোনো বেলেগ প্ৰকাৰ নাথাকে। কলেবৰৰ এই পৰিবৰ্তন তেতিয়ালৈকে চলি থাকিব, যেতিয়ালৈকে পৰিবৰ্তনৰ পিছৰ বস্তু প্ৰাপ্ত নহয়।

মাত্ৰাস্পৰ্শাস্তু কৌন্তেয় শীতোষ্ণসুখদুঃখদাঃ ।

আগমাপায়িনোহনিত্যস্তাংস্তিতিক্ষস্ব ভাৰত ॥১৪॥

হে কুন্তী পুত্ৰঙ্গ সুখ-দুখ, শিত-তাপ দিব পৰা ইন্দ্ৰিয় আৰু বিষয়ৰ সংযোগতো অনিত্য হয়, ক্ষণ ভংগুৰ হয়। সেয়ে ভৰতবংশী অৰ্জুন ঙ্গ তুমি

ইয়াক ত্যাগ কৰা। অৰ্জুন ইন্দ্ৰিয় আৰু বিষয়ৰ সংযোগত হোৱা সুখক স্মৰণ কৰি ব্যাকুল আছিল। কুল ধৰ্ম, কুল গুৰুৰ পূজন ইত্যাদি ইন্দ্ৰিয় সম্পৰ্কৰ অন্তৰ্গত হয়। ইহঁত ক্ষন্তেকিয়া, মিছা আৰু নাশবান হয়। বিষয়ৰ সংযোগ পোৱাটো সদায় নহয়, আৰু সদায় ইন্দ্ৰিয় ক্ষমতাও নাথাকে সেয়ে অৰ্জুনঙ্গ তুমি ইয়াক ত্যাগ কৰা, সহ্য কৰা। কিয় ? কি হিমালয়ৰ যুদ্ধ আছিল নেকি অৰ্জুনে শীত সহ্য কৰিব ? অথবা মৰুভূমি আছিল নেকি যত অৰ্জুনে তাপ সহ্য কৰিব ? কুৰুক্ষেত্ৰত মানুহে কয় সম-শিতোষঃ স্থল বুলি । মাত্ৰ ঠাঠৰ দিন হে যুদ্ধ হৈছিল, ইমানতে কত গৰম ঠাণ্ডাপাৰ হৈ গল ? সাধাৰণতঃ শীত-তাপ, সুখ-দুখ, মান-অপমানক সহ্য কৰা এক যোগীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। এইটো হৃদয় দেশৰ যুদ্ধৰ চিত্ৰণ, বাহিৰৰ যুদ্ধৰ কাৰণে গীতায়ৈ কোৱা নাই। এইটো ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ সংঘৰ্ষ, যত আসুৰি সম্পদৰ বিনাশ হৈ পৰমাত্মাত স্থিতি লয়, শেষত দৈবিসম্পত্তিৰো লয় হয়। যেতিয়া বিকাৰেই নাথাকিব তেতিয়া সজোতিয়-প্ৰবৃত্তিয়ে কাক আক্ৰমণ কৰিব ? সেয়ে পূৰ্ণত্ব প্ৰাপ্তিৰ পিছত সেইটোও শান্ত হয়। গীতা আন্তৰিক যুদ্ধৰ চিত্ৰণ হয়। ইয়াক ত্যাগ কৰিলে কি হয় ? কি লাভ হয় ? এই বিষয়ে কৃষ্ণই কই -

যং হি ন ব্যথয়ন্ত্যেতে পুৰুষং পুৰুষৰ্ষভ।

সমদুঃখসুখং ধীৰং সোহমৃতত্বায় কল্পতে ॥১৫॥

কাৰণ,হে পুৰুষশ্ৰেষ্ঠ ! সুখঃ-দুখক সমান ভাবিব পৰা যি ধীৰ পুৰুষক ইন্দ্ৰীয় সমূহ আৰু বিষয়ৰ সংযোগে ব্যথিত কৰিব নোৱাৰে, তেনেব্যক্তিয়ে অমৃতত্ব পাবৰ যোগ্য হয়। ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই 'অমৃত' তেওঁৰ উপলক্ষিৰ চৰ্চা কৰিলে। অৰ্জুনে ভাবিছিল যুদ্ধৰ পৰিণাম স্বৰ্গ আৰু পৃথিৱী লাভ কৰিব। কিন্তু শ্ৰী কৃষ্ণই কলে নহয় স্বৰ্গ লাভ হ'ব নহয় পৃথিৱী, পৰন্তু অমৃত লাভ হ'ব। অমৃত কি ?

নাসতো ৰিদ্যতে ভাৰো নাভাৰো বিদ্যতে সতঃ।

উভয়োৰপি দৃষ্টোহন্তুস্ত্ব নয়োস্তুত্ব দৰ্শিভিঃ ॥ ১৬ ॥

অৰ্জুনঙ্গ অসত্ বস্ত্ৰৰ অস্তিত্বই নাই, সি নায়েই,তাক ৰুধিবও নোৱাৰি, আৰু সত্য তিনিও কালত অভাৱ নাই, তাক মচিবও নোৱাৰি। অৰ্জুনে সুধিলে

–“কি ভগৱান হোৱাৰ বাবে আপুনি কলেনে?” শ্ৰীকৃষ্ণই কলে মইতো কৈয়েই আছো, এই দুটাৰ প্ৰভেদ আমাৰ লগতে তত্বদৰ্শীসকলেও দেখিছে। শ্ৰীকৃষ্ণইও এজন তত্বদৰ্শী আছিল। পৰমতত্ব পৰমাত্মাক প্ৰত্যক্ষ দৰ্শন লাভ কৰি তাতেই স্থিতি লাভ কৰা জনকেই তত্বদৰ্শী বুলি কোৱা হয়। সত্ আৰু অসৎ নো কি? ইয়াত কৈছে -

অবিনাশি তু তদ্বিদ্ধি যেনবৰ্য মিদং ততম্।

বিনাশমব্যয়স্যাস্য ন কশ্চিৎকৰ্তুমৰ্হতি।। ১৭।।

অবিনাশীতো সেয়াই যত সম্পূৰ্ণ জগত ব্যাপ্ত হৈ আছে। এই অবিনাশীৰ বিনাশ কৰিব পৰা ‘অব্যয়স্য’ কাৰো সামৰ্থ্য নাই, কিন্তু এই অবিনাশী অমৃতৰ নাম কি? সি কোন?

অন্তবন্ত ইমে দেহা নিত্যস্যোক্তাঃ শৰীৰিণঃ।

অনাশিনোহপ্ৰমেয়স্য তস্মাদ যুধ্যস্ব ভাৰত।। ১৮।।

অবিনাশী, অপ্ৰমেয়, নিত্যস্বৰূপ আত্মাৰ এই শৰীৰ নাশৱান; সেই কাৰণে ভাৰতবংশী হে অৰ্জুনঙ্গ তুমি যুদ্ধ কৰা। আত্মাই অমৃত। আত্মাই অবিনাশী যাৰ তিনিও কালত নাশ নাই। আত্মাই সৎ। শৰীৰ নাশশীল এয়াই অসৎ, যাৰ তিনিও কালত অস্তিত্ব নাই।

“শৰীৰ নাশশীল, সেইকাৰণে তুমি যুদ্ধ কৰা” - এই আদেশে এইটো স্পষ্ট নকৰে যে অৰ্জুনে কেৱল কৌৰৱকে মাৰক। পাণ্ডৱ পক্ষতো শৰীৰধাৰীয়েইতো ঠিয় হৈ আছিল, কি পাণ্ডৱৰ শৰীৰ অবিনাশী আছিলনে? যদি শৰীৰ নাশৱানেই হয়, তেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণ কাৰ বক্ষাৰ বাবে আছিল? অৰ্জুন কোনো শৰীৰধাৰী আছিলনে? শৰীৰ, যি অসৎ, যাৰ অস্তিত্বই নাই, যাক কোনোও ৰাখিব নোৱাৰে, শ্ৰীকৃষ্ণ তেনে শৰীৰৰ বক্ষাৰ বাবে ঠিয় হৈছিল নে? তেনেকুৱাই যদি হয়, তেতিয়া হলে তেওঁ অবিবেকী আৰু মুঢ় আছিল, কিয়নো শ্ৰীকৃষ্ণই নিজেই কৈছে যে যি জনে কেৱল শৰীৰৰ কাৰণেই ভাৱে শ্ৰম কৰে (যৱ) তেওঁ অবিবেকী আৰু অজ্ঞ। সেই পাপমতি পুৰুষ মিছাতেই জীৱন ধাৰণ কৰে। অন্ততঃ অৰ্জুন কোন আছিল?

বস্তুতঃ অনুৰাগেই অৰ্জুন। অনুৰাগী সকলৰ কাৰণে ইষ্ট সদায় সাৰথি

হৈ লগতে থাকে। বন্ধুৰ নিচিনাকৈ তেওক পথ প্ৰদৰ্শক হয়। শৰীৰতো আৱৰণ মাত্ৰ, থকাৰ ঘৰ। তাত থকা অনুৰাগ হ'ল আত্মা। ভৌতিক যুদ্ধৰ দ্বাৰা কাটিলে-মাৰিলে শৰীৰৰ নাশ নহয়। শৰীৰ নাশ হয়, আত্মাই অন্য এটা শৰীৰ ধাৰণ কৰে। এই সন্দৰ্ভত শ্ৰীকৃষ্ণই আগতেই কৈ গৈছে যে যি ধৰণে বাল্যকালৰ পৰা যুৱাৰস্থা বা বৃদ্ধাৰস্থা প্ৰাপ্ত হয়, সেই ধৰণে দেহান্তৰৰো প্ৰাপ্তি ঘটে। শৰীৰক কাটি পেলালেও জীৱত্মাই নতুন বস্ত্ৰ ধাৰণ কৰে। শৰীৰ সংস্কাৰৰ আশ্ৰিত আৰু সংস্কাৰ মনৰ ওপৰত আধাৰিত।

‘মন এব মনুষ্যাণং কাৰণং বন্ধ মোক্ষয়োঃ’। পঞ্চদশী, ৫/৬০

মনৰ সৰ্ব্ব প্ৰকাৰে নিৰোধ হোৱা, অচল, স্থিৰ হৈ থকা আৰু অস্তিম সংস্কাৰত বিলয় হোৱা একেই ক্ৰিয়া। সংস্কাৰৰ গভীৰতা হেৰাই যোৱাই হ'ল শৰীৰৰ অন্ত হোৱা। ইয়াক ভাঙিবৰ কাৰণে আপোনাক আৰাধনা কৰিব লাগিব, যাক শ্ৰীকৃষ্ণই কৰ্ম আৰু নিষ্কাম কৰ্মযোগৰ সংজ্ঞা দিছে। শ্ৰীকৃষ্ণই সময়ে সময়ে অৰ্জুনক যুদ্ধৰ প্ৰেৰণা দিছে, কিন্তু এটাও এনেকুৱা নাই য'ত ভৌতিক যুদ্ধৰ দ্বাৰা মৰা-কাটাক সমৰ্থন কৰিছে। এই যুদ্ধ সজাতীয় বিজাতীয় প্ৰবৃত্তিৰ, অন্তৰ্দেশৰ।

য এনং বেত্তি হস্তাৰং যশ্চনং মন্যতে হতম্।

উভৌ তৌ ন বিজানীতো নায়ং হস্তি ন হন্যতে।। ১৯।।

যি জনে এই আত্মাকে মাৰোতা বুলি ভাবে তথা যি জনে এই আত্মাক মৰা বুলি ভাবে তেওঁলোক দুয়োজনেই আত্মাক চিনি নাপায়; কিয়নো এই আত্মা নেমাৰেও আৰু নমৰেও। পূণৰ ইয়াত জোৰ দি কৈছে -

ন জায়তে শ্ৰিয়তে বা কদাচি-

ন্নাং ভুত্বা ভবিতা বা ন ভূয়ঃ।

অজো নিত্যঃ শাস্ত্বতোহয়ং পুৰাণো

ন হন্যতে হন্যমানে শৰীৰে।। ২০।।

এই আত্মা কোনো কালতে নজন্মেও আৰু নমৰেও; কিয়নো ই চোলাহে বদলায়। ই আত্মা হৈ ইয়াৰ পৰা অন্য একো নহয়, কিয়নো ই অজন্মা,

নিত্য, শাস্ত্ৰ আৰু পুৰাতন। শৰীৰৰ নাশ হলেও ইয়াৰ বিনাশ নাই। আত্মাই সত্য, আত্মাই পুৰাতন, আত্মাই শাস্ত্ৰ আৰু সনাতন। আপুনি কোন? সনাতন ধৰ্মৰ অনুসৰণকাৰী। আত্মা, পৰমাত্মা আৰু ব্ৰহ্মৰ এক অন্যৰ পৰ্য্যায়ৰ আপুনি কোন? শাস্ত্ৰ ধৰ্মৰ উপাসক। শাস্ত্ৰ কোন? আত্মা অৰ্থাৎ আমি আপুনি আত্মাৰ উপাসক। যদি আপুনি আত্মিক পথ চিনি নাপায় তেতিয়া হ'লে আপোনাৰ ওচৰত শাস্ত্ৰ-সনাতন নামৰ কোনো বস্তু নাই। তাৰ কাৰণে আপুনি যদি ছমুনিয়াহ কাঢ়ে তেতিয়া হলে আপুনি নিশ্চয় প্ৰত্যাশি, কিন্তু সনাতন ধৰ্মী নহয়। সনাতন ধৰ্মৰ নামত কোনো অন্ধ পৰম্পৰাক সমৰ্থন কৰি আছে।

দেশে বিদেশে, মানৱ মাত্ৰেই আত্মা একেই। সেই কাৰণে বিশ্বৰ কৰবাত কোনোবাই আত্মাৰ স্থিতি দিব পৰা ক্ৰিয়া যদি জানে, আৰু তাৰ ওপৰত চলিবলৈ প্ৰযত্নশীল তেতিয়া হলে তেৱেই সনাতন ধৰ্মী; লাগিলে তেওঁ নিজক খৃষ্টিয়ান, মুচলমান, ইহুদী অথবা যিয়েই নহওঁক।

বেদাবিনাশিনং নিত্যং য এনমজমব্যয়ম্।

কথং স পুৰুষঃ পাৰ্থ কং ঘাতয়তি হস্তি কম্॥ ২১॥

পাৰ্থিৱ শৰীৰক বথ বনাই ব্ৰহ্মৰূপীলক্ষিত কাড় মাৰিব পৰা পুথাপুত্ৰ হে অৰ্জুন। যি জন পুৰুষে এই আত্মাক বিনাশ কৰিব নোৱাৰা, নিত্য অজন্মা আৰু অব্যক্ত বুলি জানে সেইজন পুৰুষে কাকো মৰোৱাৰও নোৱাৰে। অবিনাশীৰ বিনাশ অসম্ভৱ। অজন্মাই জন্মই নলয়। সেয়ে শৰীৰৰ কাৰণে শোক কৰিব নালাগে। এটা উদাহৰণেৰে স্পষ্ট কৰা হৈছে -

বাসাংসি জীৰ্ণানি যথা বিহায়

নবানি গৃহ্নাতি নৰোহপৰাণি।

তথা শৰীৰাণি বিহায় জীৰ্ণা-

ন্যন্যানি সংযাতি নবানি দেহী॥ ২২॥

যেনেদৰে মনুষ্যই 'জীৰ্ণানি বাসাংসি' জীৰ্ণ-শীৰ্ণ (ফটা-চিটা) পুৰণা বস্ত্ৰক ত্যাগ কৰি নতুন বস্ত্ৰক গ্ৰহণ কৰে, ঠিক তেনেদৰে এই জীৱাত্মাই পুৰণা শৰীৰক ত্যাগ কৰি অন্য নতুন শৰীৰ ধাৰণ কৰে। পুৰণা হ'লেই নতুন ধাৰণ

কৰিব লাগে যেতিয়া শিশু কিয় মৰে? এই বস্তু আৰু বিকশিত হৈ হব লাগিছিল। মূলত এই শৰীৰ সংস্কাৰত আধাৰিত। যেতিয়া সংস্কাৰ জীৰ্ণ হয় তেতিয়া শৰীৰ নাশ হয়। যদি সংস্কাৰ দুদিনৰ আছে তেতিয়া তাৰ পিছদিনাই শৰীৰ জীৰ্ণ হৈ গ'ল।

ইয়াৰ পিছত মানুহ এক শ্বাস লৈকোও জীয়াই থাকিব নোৱাৰে। সংস্কাৰেই হ'ল শৰীৰ। আত্মাই সংস্কাৰ অনুসৰি নতুন শৰীৰ ধাৰণ কৰি লয় - 'অথ খলু ক্ৰতুময়ঃ পুৰুষ ঃ। যথা ইহৈব তথৈব প্ৰেত্য ভবতি। কৃতং লোকং পুৰুষোহভিজায়তে'"(ছান্দোগ্যোপনিষদ্ ৩/১৪) এই পুৰুষ নিশ্চয় সংকল্প ময়। এই লোকত পুৰুষ যেনেধৰণে সংকল্প কৰে, তেনেকৈ তেওঁ মৰাৰ পিছত হয়। নিজৰ সংকল্পৰ দ্বাৰা ৰচা শৰীৰত পুৰুষ উৎপন্ন হয়। এই প্ৰকাৰে মৃত্যু শৰীৰৰ পৰিৱৰ্ত্তন মাত্ৰ হয়, আত্মা নমৰে। পূৰ্ণৰ ইয়াৰ অজৰ অমৰৰ ওপৰত জোৰ দি কয় -

নৈনং ছিন্দন্তি শস্ত্ৰাণি নৈনং দহতি পাৰকঃ।

ন চৈনং ক্লেদয়ন্ত্যাপো ন শোষয়তি মাৰুতঃ ॥ ২৩ ॥

অৰ্জুন! এই আত্মাক শস্ত্ৰ আদিয়ে নেকাটে। জুইৰে ইয়াক পুৰিব নোৱাৰে। পানীয়ে ইয়াক তিতাব নোৱাৰে আৰু বায়ুয়ে শুকাব নোৱাৰে।

অচ্ছেদ্যোহয়মদাহ্যোহয়মক্লেদ্যোহশোষ্য এব চ।

নিত্যঃ সৰ্বগতঃ স্থাণুৰচলোহয়ং সনাতনঃ ॥ ২৪ ॥

এই আত্মা অচ্ছেদ্য ইয়াক ভাঙিব নোৱাৰি। ই অদাহ্য-ইয়াক জলাব নোৱাৰি। ই অক্লেদ্য-ইয়াক পানীৰে তিতাব নোৱাৰে। আকাশে ইয়াক নিজৰ মাজত লুকাই ৰাখিব নোৱাৰে। এই আত্মা নিঃসন্দেহে অশুশ্য, সৰ্বব্যাপক, অচল, স্থিৰেৰে থাকিব পৰা আৰু সনাতন।

অৰ্জুনে কৈছিল যে কুলধৰ্মই সনাতন। এনে যুদ্ধ কৰিলে সনাতন ধৰ্মৰ নষ্ট হব। হব। কিন্তু শ্ৰীকৃষ্ণই ইয়াক অজ্ঞানতা বুলি কৈছে আত্মাক সনাতন বুলি কৈছে। আপুনি কোন? সনাতন ধৰ্ম সমৰ্থক। সনাতন কি? আত্মা। যদি আপুনি আত্মা সম্পৰ্কীয় বিধি-বিশেষ নাজানে, তেতিয়া হলে আপুনি সনাতন

ধৰ্মকো নাজানে।

ইয়াৰ কুপৰিণাম সাম্প্ৰদায়িকতাত মজি থকা ধৰ্মভীৰু সকলেভোগ কৰি আছে। মধ্যকালীন ভাৰতত বাহিৰৰ পৰা অহা মুছলমান মাত্ৰ বাৰ হেজাৰ আছিল। আজি আঠাইশ কোটি। বাৰ হাজাৰৰ পৰা বাঢ়ি লাখ হ'ল হেঁতেন, তাতকৈ বেছি কোটি হ'ল হেঁতেন। ইহঁত যে আঠাইশ কোটিতকৈ বেছি হৈ আছে। সকলোহিন্দুয়েইতো আপোনাৰে নিজৰ ভাইবন্ধু, যি সকল অস্পৃশ্যতাৰ বাবে নষ্ট হৈ গ'ল। তেওঁলোক নষ্ট হোৱা নাই কিন্তু তেওঁলোকৰ সনাতন, অপৰিবৰ্ত্তনশীল ধৰ্ম নষ্ট হৈ গ'ল।

যেতিয়া কোনো এটা বস্তু (**Matter**) পথাৰত উৎপন্ন হয় এই সনাতনক স্পৰ্শই নকৰে, তেতিয়া হলে সেই বস্তুৰে ছুলে আৰু খালে সনাতন ধৰ্ম কেনেকৈ নষ্ট হব পাৰে। ই ধৰ্ম নহয়; এটা কুৰীতিৰ পৰিস্থিতি আছিল, যাৰ ফলত ভাৰতত সাম্প্ৰদায়িকতা বাঢ়িলে, দেশৰ বিভাজন হ'ল আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় একতাৰ সমস্যা আজিও আছে।

এই কুৰীতিৰ কাহিনী বুৰঞ্জীৰ পাতত ভৰ্তী হৈ আছে। হৰিষপুৰ জিলাত পঞ্চাশ-ষাঠিটা পৰিয়াল কুলীন ক্ষত্ৰিয় সকলৰ আছিল। আজি তেওঁলোক সকলো মুছলমান হৈ গ'ল। তেওঁলোকৰ ওপৰত কোনো অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰ আক্ৰমণ হোৱা নাছিল। কি হৈছিল? অৰ্দ্ধৰাত্ৰী দুই এজন মৌল্লী, গাঁৱৰ একমাত্ৰ কুঁৱা যত আছিল তাত গৈ লুকাই থাকিল যাতে ব্ৰাহ্মন বিলাক কোনোবা প্ৰথমেই তাত গাধুবলৈ আহিব আৰু তেওঁলোকে ধৰিব। আহিল, ধৰিলে, তেওঁৰ মুখবন্ধ কৰিলে। তেওঁৰ সাক্ষাতত কুৱাৰ পৰা পানী ওলিয়ালে, মুখ লগাই খালে, বাকী থকা পানী কুঁৱাতে পেলাই দিলে। ৰুটিৰ টুকুৰা এটাও কুঁৱাত পেলাই দিলে। পণ্ডিতে চাই থাকিল। কি কৰিব? উপায় নাছিল। তাৰ পিচত পণ্ডিতক লগত লৈ গ'ল। নিজৰ ঘৰত বন্দি কৰি থৈ দিলে।

পিছদিনাখন তেওঁলোকে হাতযোৰ কৰি পণ্ডিতক ভোজন নিবেদন কৰিলে - তেতিয়া তেওঁ জাঙুৰ খাই উঠিল, কলে -“তোমালোক যৱন, মই ব্ৰাহ্মণ, মই তোমালোকৰ স্পৰ্শ বস্তু কেনেকৈ খাম?” তেওঁলোকে কলে,

“মহাৰাজ ! আমাক আপোনাৰ নিচিনা বিবেকৱান মানুহৰ বৰ আৱশ্যকতা আছে। ক্ষমা কৰক।” পণ্ডিতক এৰি দিলে।

পণ্ডিতজী নিজৰ গাঁৱলৈ আহিল। দেখিলে মানুহ বিলাকে পূৰ্বৰ নিচিনাকৈ সেই খন কুঁৱাৰ পানী ব্যৱহাৰ কৰি আছে। তেওঁ অনশন কৰিলে। মানুহে কাৰণ সুধিলে, তেতিয়া কলে- যবন সকল এই কুঁৱালৈ আহিছিল, মোৰ সন্মুখতে এই কুঁৱাক তেওঁলোকে জুঠা কৰিলে, ইয়াত ৰুটিৰ টুকুৰাও পেলাই দিলে। গাঁৱৰ মানুহ স্তব্ধ হৈ গ'ল। সুধিলে এতিয়া কি হব ? পণ্ডিতজীয়ে কলে “এতিয়া কি হব আৰু ? ধৰ্মতো নষ্ট হ'লেই।”

সেই সময়ত মানুহবোৰ শিক্ষিত নাছিল। মহিলা আৰু শূদ্ৰইতো পঢ়াৰ অধিকাৰ কেতিয়াবাই হেৰাইছিল। বৈশ্যই ধন উপাৰ্জনকেই নিজৰ ধৰ্ম বুলি ভাবিছিল। ক্ষত্ৰিয় সকল ৰজাৰ ওচৰত থাকি প্ৰসংশা বৃটলাত ব্যস্ত আছিল। অন্নদাতাৰ তৰোৱালৰ চিকমিকনিত দিল্লী থৰক-বৰক হৈছিল। সন্মান এনেই প্ৰাপ্ত হৈছিল, তেতিয়া পঢ়িব কিয় ? ধৰ্মৰ লগত তেওঁৰ কি লেনা-দেনা ? ধৰ্ম মাত্ৰ ব্ৰাহ্মন সকলৰ বস্তু হৈ আছিল। তেওঁলোকেই ধৰ্মসূত্ৰৰ ৰচনা কৰিছিল, তেওঁলোকেই ব্যাখ্যাইও কৰিছিল আৰু তেওঁলোকেই সঁচা-মিছাৰ নিৰ্ণায়ক আছিল। আনকি সেই কালত মহিলা, শূদ্ৰ, বৈশ্য, ক্ষত্ৰিয় আৰু ব্ৰাহ্মণ সকলোৰে বেদ পঢ়াৰ অধিকাৰ আছিল। প্ৰত্যেক বৰ্গৰ ঋষি সকলে বৈদিক মন্ত্ৰ ৰচনা কৰিছিল, শাস্ত্ৰাৰ্থ নিৰ্ণয়ত ভাগ লৈছিল। প্ৰাচীন ৰজা সকলে ধৰ্মৰ নামত আড়ম্বৰ কৰা জনক শাস্তি দিছিল, আৰু ধৰ্ম পৰায়ণ সকলক সমাদৰ কৰিছিল।

কিন্তু মধ্যকালীন ভাৰতত সনাতন ধৰ্মক যথার্থ ভাবে নজনাৰ বাবে উপৰোক্ত গাঁৱৰ লোকসকল ভেড়াৰ দৰে এটা চুকত ধৰ্ম নষ্ট হ'ল বুলি ঠিয় হব ধৰিছিল। বহুতো লোকে এই অপ্ৰীয় শব্দ শুনি আত্মহত্যাই কৰিছিল; কিমানে নো প্ৰাণ দিব ? অটুট শ্ৰদ্ধা থকা স্বত্বেও উপায়হীন হৈ অন্য সমাধান বিচাৰিব ধৰিলে। আজিও তেওঁলোকে বাঁহ পুতি, ঢেকি থোৰা ৰাখি হিন্দুৰ নিচিনাকৈ বিয়া পাতে, শেষত এজন মৌলবীয়ে নিকাছ পঢ়ি যায়। সকলো

হিন্দু আছিল মুছলমান হৈ গ'ল।

কিনো হৈছিল? পানী খাইছিল, নজনাকৈ মুছলমানৰ চুৰা ইছিল, তাতেই ধৰ্ম নষ্ট হৈ গ'ল। ধৰ্মতো ছুলেই মৰি যায়। এইটো যেনিবা লাজুকি কাঁইটহে। আপুনি ছুলেই পাতবিলাক জাপ খাই গ'ল আৰু এৰি দিলেই পুনৰ মুকলি হ'ল। গছজোপাতো হাত এৰি দিলে মুকলি হয়, কিন্তু ধৰ্ম এনেকৈ জাপ খাই যায় যে মুকলিয়েই নহয়। তেওঁলোক যেনিবা মৰিহে গল। বাম-কৃষ্ণ আৰু পৰমাট্মাও যেন মৰি গ'ল। যি শাস্ত্ৰত আছিল সেয়া মৰি গ'ল। বাস্তৱত সেইটো শাস্ত্ৰতৰ নামত কিবা কুৰীতিহে আছিল। যাক মানুহে ধৰ্ম বুলি ভাবিছিল।

ধৰ্মৰ শৰণ লৈ আমি কিয় যাম বাৰু; কিয়নো আমি মৰণশীল আৰু ধৰ্ম এনে এটা বস্তু, যাৰ শৰণত গলে আমি অমৰ হৈ যাম। আমিহে মাৰিলে হে মৰিম, কিন্তু এই ধৰ্ম ছুলেই মৰিব যেতিয়া আমাৰ ৰক্ষা কেনেকৈ কৰিব। ধৰ্মইতো আপোনাক ৰক্ষা কৰিব লাগিব, আপোনাতকৈ শক্তিশালী নহয়জনো। আপোনাক তৰোৱালেৰে কাটিলে মৰিব, কিন্তু ধৰ্ম? সিহে ছুলেই মৰিব। কেনেকুৱা আপোনাৰ ধৰ্ম? কুৰীতি নষ্ট হয় অথবা সনাতন।

সনাতন এনেকুৱা এটা বস্তু, যাক শস্ত্ৰৰ দ্বাৰা কাটিব নোৱাৰি, জুইয়ে নজলায়, পানীয়ে নিতিতায়। খোৱা-বোৱা কথাতো বাদেই দিয়ক, প্ৰকৃতিৰ পৰা উৎপন্ন কোনো বস্তুয়েই তাক স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে, তেতিয়াহলে সনাতন কেনেকৈ নষ্ট হ'ল?

এনেকুৱা কিছুমান কুৰীতি অৰ্জুনৰ সময়তো আছিল। তাৰ চিকাৰ অৰ্জুনো হৈছিল। তেওঁ শোকাবুল হৈ কৈছিল যে কুলধৰ্মই সনাতন। যুদ্ধই সনাতন ধৰ্মনষ্ট কৰে। কুলধৰ্ম নষ্ট হলে আমি অনন্ত কাললৈকে নৰকত থাকিব লাগিব। কিন্তু শ্ৰীকৃষ্ণেই কৈছিল- “তোমাৰ অজ্ঞানতা ক'ৰ পৰা উৎপন্ন হ'ল?” তাৰ পৰা প্ৰমাণ হয় যে সেইটো কিবা কুৰীতি আছিল, সেয়ে শ্ৰীকৃষ্ণেই তাৰ নিৰাকৰণ কৰি কৈছিল আৰু কৈছিল যে আত্মাই সনাতন। যদি আপুনি আত্মিক পথ চিনি নাপায়, তেতিয়া হলে সনাতন ধৰ্ম আপোনাৰ তাত এতিয়াও প্ৰৱেশ

কৰা নাই।

যেতিয়া এই সনাতন শাস্ত্ৰ আত্মা সকলোৰে ভিতৰত আছে তেতিয়া কাক বিচাৰিব? এই সম্পৰ্কত শ্ৰীকৃষ্ণই কয়-

অব্যক্তোহয়মচিন্ত্যোহয়মবিকাৰ্যোহয়মুচ্যতে।

তস্মাদেৰং ৰিদিত্বৈনং নানুশোচিতুমৰ্হসি।। ২৫।।

এই আত্মা অব্যক্ত অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰিয়ৰ বিষয় নহয়। ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা ইয়াক বুজাব নোৱাৰি। যেতিয়ালৈকে ইন্দ্ৰিয় আৰু বিষয়ৰ সংযোগ আছে, তেতিয়ালৈকে আত্মা, কিন্তু তাক বুজাব নোৱাৰি। সি অচিন্ত্য। যেতিয়ালৈকে চিন্ত আৰু চিন্তৰ টো আছে তেতিয়ালৈকে ই শাস্ত্ৰতেই, কিন্তু আমাৰ দৰ্শন, উপভোগ আৰু প্ৰবেশৰ বাবে নহয়। সেয়ে চিন্তক নিৰোধ কৰিব লাগে।

আগতে শ্ৰীকৃষ্ণই কৈ আহিছে যে অসৎ বস্তুৰ অস্তিত্ব নাই আৰু সত্যৰ তিনিও কালত অভাৱ নাই। সেই সত্যই আত্মা। আত্মা হ'ল অপৰিবৰ্ত্তনশীল, শাস্ত্ৰত, সনাতন আৰু অব্যক্ত। তত্ত্বদৰ্শী সকলে আত্মাক এই গুণ বিশিষ্ট বুলি কৈছে। দহটা ভাষা জনা জনৰ বাবেও এই দেখা হোৱা নাই, সম্বৃদ্ধিশালী সকলেও নেদেখিলে, আনকি তত্ত্বদৰ্শী সকলেহে দেখিলে। শ্ৰীকৃষ্ণইকৈছে তত্ত্বই হ'ল পৰমাত্মা। মনক নিৰোধ কৰা সাধকে তাৰ দৰ্শন পায় আৰু তাত প্ৰবেশ কৰে। প্ৰাপ্তীকালত ভগৱান প্ৰাপ্ত হয় আৰু পিছৰ কালত তেওঁ নিজৰ আত্মাক ঈশ্বৰীয় গুণ ধৰ্মেৰে বিভূষিত হোৱা দেখা পায়। তেওঁ দেখিবলৈ পায় যে আত্মাই সত্য, সনাতন আৰু পৰিপূৰ্ণ। এই আত্মা অচিন্ত্য। ই বিকাৰ ৰহিত অৰ্থাৎ কেতিয়াও সলনি নহয়। সেয়ে হে অৰ্জুনঙ্গ আত্মাক এনেকুৱা জানি তুমি বেজাৰ নকৰাই শ্ৰেয়। এতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনৰ ভাৱক বিৰোধ কৰিব বিচাৰিছে, তৰ্কৰে-

অথ চৈনং নিত্যজাতং নিত্যং বা মন্যসে মৃতম্।

তথাপি ত্বং মহাবাহো নৈৰং শোচিতুমৰ্হসি।। ২৬।।

যদি তুমি ইয়াক সদায় জন্ম হোৱা আৰু মৃত্যু হোৱা বুলি জানি ললেও শোক কৰা উচিত নহয়, কিয়নো-

जातस्य हि ऋषो मृत्युर्ऋणं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येहर्थे न त्वं शोचिष्यसि ॥ २१ ॥

एनेदरे भारि ललेओ जन्म लोरा जनर निश्चित मृत्यु आरु मराजनर निश्चित जन्म ह्येइ। तार कारणेओ एको करिब नोराषा तुमि एइ विषयत शोक कराओ उचित नहय। यार कोनो विकल्प ब्यरसुइ नई, तक लै शोक करा माने अन्य एटा दुखक आमन्त्रण करा।

अव्यक्तदीनि भूतानि व्यक्तमथ्यानि भावत ।

अव्यक्तनिधनान्ये तत्र का परिषेदना ॥ २८ ॥

अर्जुन! सम्पूर्ण प्राणी जन्मर आगतेओ शरीर नथका आरु मृत्युब पाछतो देह नथका हय। जन्मर आगतेओ आरु मृत्युब पिछतो देखिबलै पोरा नायाय। मात्र जन्मर परा मृत्यु पर्याप्तु हे, देहधारी हे थाके। सेये एइ परिवर्तनर कारणे मिछाई किय चिन्ता करा? एइ आत्माक कोनो देखा नापाय? एइ सन्दर्भत कय-

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्दति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवत्तेन मन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

प्रथमे श्रीकृष्णई कैछिल ये, एइ आत्माक तद्दर्शी सकलेहे देखे, एतिया तद्दर्शीर दूर्लभतार ओपरत प्रकाश करि कय ये बहत कम महापुरुषेहे एइ आत्माक आश्चर्य हे चाय। नुशुने, प्रतेक्ष्य देखे आरु तेनेकै अन्य महापुरुषे आश्चर्यरे तार तत्र कय। यिजने देखिछे तेओँहे यथार्थ बारे कब पाबिछे। अन्य कोनो कम साधकेहे इयाक आश्चर्यरे शुने, सकलोरे नुशुनेओ, कियनो यार अधिकार प्राप्तु हेछे सिहे शुने। हे अर्जुन! कोनोबाइतो शुनिलेओ एइ आत्माक नाजाने; कियनो साधक पूर्ण होरा नई। आपुनि लाख ज्ञानर कथा शुनक, बूजक, बहते बूजक, शुनिबलै आग्रही हे थाकक, किन्तु मोह ह'ल बर प्रबल, अलप समयर पिछतेइ आपुनि आपोनाब सांसारिक ब्यरसुत लिप्तु हे परिब। शेषत श्रीकृष्णई कय-

দেহী নিত্যমবধ্যোহয়ং দেহে সৰ্বস্য ভাৰত।
তস্মাৎ সৰ্বাণি ভূতানি ন ত্বং শোচিতুমহঁসি।। ৩০।।

অৰ্জুনঙ্গ এই আত্মা সকলোৰে শৰীৰত সদায়েই অবধ্য আৰু অকাট্য হৈ আছে। সেই কাৰণে সম্পূৰ্ণ ভূত প্ৰাণীৰ বাবে তুমি শোক কৰাটো যোগ্য নহয়।

‘আত্মাই সনাতন’ এই তথ্যৰ সম্পূৰ্ণ প্ৰতিবাদিতা আৰু প্ৰভূতাৰ বৰ্ণন কৰি এই প্ৰশ্ন ইয়াতেই পূৰা কৰা হ’ল। এতিয়া প্ৰশ্ন হয় ইয়াৰ প্ৰাপ্তী কেনেকৈ হয়? সম্পূৰ্ণ গীতাত ইয়াৰ দুটাহে ৰাস্তা দেখুৱা আছে- প্ৰথম পথ নিষ্কাম কৰ্মযোগ আৰু দ্বিতীয়টো হ’ল জ্ঞানযোগ। দুইটা পথতেই কৰা কৰ্ম একেই। সেই কৰ্মৰ অনিবাৰ্যতাৰ ওপৰত জোৰ দি যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই জ্ঞানযোগৰ বিষয়ত কয়-

স্বধৰ্মমপি চাবেক্ষ্য ন ঝিকম্পিতুমহঁসি।
ধৰ্ম্যাঙ্কি যুদ্ধাচ্ছেয়োহন্যৎ ক্ষত্ৰিয়স্য ন বিদ্যতে।। ৩১।।

অৰ্জুন! স্বধৰ্মক দেখিও তুমি ভয় কৰা যোগ্য নহয়, কিয়নো ধৰ্ম সংযুক্ত যুদ্ধতকৈ পৰম কল্যাণকাৰী মাৰ্গ ক্ষত্ৰিয়ৰ কাৰণে একো নাই। এতিয়ালৈকেতো **‘আত্মা শাস্বত’, ‘আত্মা সনাতন’**, সেইটোৱেই একমাত্ৰ ধৰ্ম; আদিতে কোৱা হৈছে। এতিয়া স্বধৰ্মনো কেনেকুৱা? ধৰ্মতো একমাত্ৰ আত্মাহে। সেইটো অচল, স্থিৰ, তেতিয়াহলে ধৰ্মাচৰণ কি? বস্তুতঃ এই আত্মা পথত প্ৰবৃত্ত হবৰ কাৰণে ক্ষমতা প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ বেলেগ বেলেগ। স্বভাৱৰ পৰা উৎপন্ন এই ক্ষমতাক স্বধৰ্ম বুলি কোৱা হৈছে।

এই এক সনাতন আত্মিক পথত চলা সাধকক মহাপুৰুষে স্বভাৱত তেওঁলোকৰ ক্ষমতা অনুসৰি চাৰিটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছে- শূদ্ৰ, বৈশ্য, ক্ষত্ৰিয় আৰু ব্ৰাহ্মণৰ সাধকৰ আৰম্ভণীত প্ৰত্যেক সাধকেই শূদ্ৰ অৰ্থাৎ অল্পজ্ঞ। ঘণ্টা ঘণ্টা ধৰি সাধন কৰিব বহিলেও দহ মিনিটও নিজৰ পক্ষত আনিব নোৱাৰে। তেওঁ প্ৰকৃতিৰ মায়াজালক কাটিব নোৱাৰে। এই অৱস্থাত মহাপুৰুষৰ সেৱাৰ দ্বাৰা তাৰ স্বভাৱত সদৃগুণৰ উদয় হয়। তেওঁ বৈশ্য শ্ৰেণীৰ সাধকলৈ উন্নিত হয়। আত্মিক সম্পত্তিহে স্থিৰ সম্পত্তি। এই কথা তেওঁ লাহে লাহে সংগ্ৰহ

কৰে আৰু গোপালন অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰিয়ৰ সুৰক্ষাৰ কাৰণে সক্ষম হয়। কাম-ক্ৰোধ ইত্যাদিৰ দ্বাৰা ইন্দ্ৰিয়ৰ হিংসা হয় আৰু বিবেক বৈৰাগ্যৰ দ্বাৰা এওঁলোকৰ সুৰক্ষা হয়, কিন্তু প্ৰকৃতিক একেবাৰে শেষ কৰা ক্ষমতা এওঁৰ নাথাকে। ক্ৰমশঃ উন্নত কৰি কৰি সাধকৰ অন্তঃকৰনত তিনিও গুণক কাটিব পৰা ক্ষমতা অৰ্থাৎ ক্ষত্ৰিয়ত্ব প্ৰাপ্ত হয়। এই স্তৰত প্ৰকৃতি আৰু তাৰ বিকাৰ বিলাকক নাশ কৰিব পৰা ক্ষমতা প্ৰাপ্ত হয়; সেইকাৰণে যুদ্ধ ইয়াৰ পৰাই আৰম্ভ হয়। ক্ৰমশঃ সাধন কৰি কৰি সাধক ব্ৰাহ্মণত্বৰ শেণীত সলনী হয়। এই সময়ত মনৰ শমন ইন্দ্ৰিয়ৰ দমন, ধাৰাবাহী চিন্তা, সৰলতা, অনুভৱ, জ্ঞান ইত্যাদি লক্ষণ সাধকৰ গাত স্বাভাৱিক ভাবে প্ৰবাহিত হব ধৰে। এই বিলাকৰ দ্বাৰাই গৈ গৈ ক্ৰমশঃ তেওঁ ব্ৰহ্মত প্ৰবেশ কৰে; যেতিয়া তেওঁ ব্ৰাহ্মণও হৈ নাথাকে।

বিদেহৰ ৰজা জনকৰ ৰাজ সভাত মহৰ্ষি যাজ্ঞবল্ক্যই চাৰুণ্যয়ন উপস্থি, কহোল, আৰুণি, উদ্দালক আৰু গাৰ্গীৰ প্ৰশ্নৰ সমাধান কৰি কলে যে- আত্মা সাক্ষাৎকাৰ পূৰ্ণ ভাবে সম্পাদন কৰা জনেই ব্ৰাহ্মণ হয়। এই আত্মাই লোক, পৰলোক আৰু সমস্ত প্ৰাণীৰ ভিতৰত নিয়মিত কৰে। সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ, পৃথিৱী, জল, বায়ু, অগ্নি, তৰাগণ, অন্তৰিক্ষ, আকাশ অথবা প্ৰত্যক ক্ষন এই আত্মাৰে প্ৰশাসনত আছে। এই তোমাৰ আত্মাই অন্তৰ্য্যামী অমৃত হয়। আত্মা অক্ষৰ, ইয়াৰ ভিন্ন সকলো নাশশীল। যি জনে এই লোকত থাকি এই অক্ষৰক নজনাকৈ হৰন কৰে, তপ কৰে, হাজাৰ বছৰলৈকে যজ্ঞই কৰি থাকক, তেওঁৰ এই সকলো কৰ্ম নাশৱান। যি জনে এই অক্ষৰক নজনাকৈ এই লোকত মৰে, তেওঁ বেচেৰা, কৃপণ আৰু যি জনে জানে এই অক্ষৰক জানি এই লোকত মৰে তেওঁ ব্ৰাহ্মণ। (বৃহদাৰণ্যকোপনিষদ (৩/৪-৫-৭-৮)

অৰ্জুন হ'ল ক্ষত্ৰিয় শ্ৰেণীৰ সাধক। শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যে ক্ষত্ৰিয় শ্ৰেণীৰ সাধকৰ বাবে যুদ্ধৰ অতিৰিক্ত কোনো কল্যাণকাৰী ৰাস্তাই নাই। প্ৰশ্ন হয় যে এই ক্ষত্ৰিয় কি? প্ৰায় মানুহ বিলাকে ইয়াৰ অৰ্থ সমাজত জন্মা ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য, শূদ্ৰ বুলি জানে। এই বিলাককে চাৰি বৰ্ণ বুলি ভাবে। কিন্তু নহয়, শাস্ত্ৰকাৰে স্বয়ং কৈছে যে ক্ষত্ৰিয় কি, বৰ্ণ কি? ইয়াত তেওঁ মাত্ৰ ক্ষত্ৰিয়ৰ নাম লৈছে, আৰু আগলৈ ওঠৰ আধ্যাত এই প্ৰশ্নৰ সমাধান প্ৰস্তুত কৰিছে যে বস্তুত;

এই বৰ্ণ কি? আৰু কেনেকৈ ই পৰিবৰ্তন হয়।

শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে ‘চাতুৰ্বৰ্ণ্যং ময়াসৃষ্টং’ (গীতা ৪/১৩) চাৰি বৰ্ণৰ সৃষ্টি ময়ে কৰিছো। তেতিয়া হলে মানুহক ভাগ কৰিলে নে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয়-নহয়, ‘গুণ কৰ্ম বিভাগশঃ’ গুণৰ মাধ্যমেৰে কৰ্মক চাৰি ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। এইটো চম লাগিব যে সেই কৰ্মটো কি যাক ভাগ কৰা হ’ল? গুণ পৰিবৰ্তনশীল। সাধনাৰ উচিত প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা তামসীৰ পৰা ৰাজসী আৰু ৰাজসীৰ পৰা সাত্বিক গুণলৈ পৰিবৰ্তন হয়। অন্ততঃ ব্ৰাহ্মণ স্বভাৱ আহি পৰে। সেই সময়ত ব্ৰাহ্মণ প্ৰবেশ কৰাৰ পৰা সকলো যোগ্যতা সেই সাধকৰ হয়। বৰ্ণ সম্বন্ধীয় প্ৰশ্ন ইয়াৰ পৰা আৰম্ভ হৈ ওঠৰ আধ্যাত পূৰ্ণ হয়।

শ্ৰীকৃষ্ণই এইটোত মান্যতা দিছে-

‘শ্ৰেয়ান্ধৰ্মো বিগুণঃ পৰধৰ্মাত্ স্নুষ্ঠিতাত্’

স্বভাৱতে উৎপন্ন হোৱা ধৰ্মত প্ৰবৃত্ত হব পৰা ক্ষমতা যিটো স্তৰৰ পৰা হয়, যদিও তেওঁ গুণ ৰহিত শুদ্ধ শ্ৰেণীৰে থাকক, তেতিয়াও পৰম কল্যাণ হয়, কিয়নো আপুনি তাৰ পৰাই উৰ্দ্ধমুখী হব ধৰে। তাতকৈ ওপৰত থকা সকলৰ যদি নকল কৰিব বিচাৰে তেতিয়া নষ্ট হৈ যাব। অৰ্জুন ক্ষত্ৰিয় শ্ৰেণীৰ সাধক আছিল, সেই কাৰণে শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে অৰ্জুনৰ নিজৰ স্বভাৱৰ পৰা উৎপন্ন এই যুদ্ধত প্ৰবৃত্তি হবৰ কাৰণে নিজৰ ক্ষমতা দেখিও তুমি ভয় কৰা উচিত নহয়। ইয়াতকৈ অধিক কল্যাণকাৰী কাৰ্য্য ক্ষত্ৰিয়ৰ অন্য নায়েই। এই সম্পৰ্কত স্পষ্ট কৰি যোগেশ্বৰে পূণৰ কৈছে -

যদচ্ছয়া চোপপন্নং স্বৰ্গদ্বাৰমপাবৃতম্।

সুখিনঃ ক্ষত্ৰিয়াঃ পাৰ্থ লভন্তে যুদ্ধমীদৃশম্ ॥ ৩২ ॥

পাৰ্থিৱ শৰীৰৰ ৰথ সাজি অচ্যুৎ লক্ষ্য ভেদিব পৰা হে অৰ্জুন। নিজেই প্ৰাপ্ত হোৱা, স্বৰ্গৰ খোলা দুৱাৰ ৰূপী এই যুদ্ধক ভাগ্যৱান ক্ষত্ৰিয়হে প্ৰাপ্ত কৰিব পাৰে। ক্ষত্ৰিয় শ্ৰেণী সাধকত তিনিও গুণক কাটিব পৰা ক্ষমতা থাকে। তাৰ কাৰণে স্বৰ্গৰ দুৱাৰ আছে, কিয়নো তাৰ ওচৰত দৈৱি সম্পদ পূৰ্ণত অৰ্জিত থাকে, স্বৰত বিচৰণ কৰিব পৰা ক্ষমতা তেওঁৰ থাকে। এয়ে স্বৰ্গৰ খোলা দুৱাৰ।

ক্ষেত্র-ক্ষেত্রঞ্জৰ এই যুদ্ধক ভাগ্যবান ক্ষত্ৰিয়েহে পায়, তেওঁত হে এই সংঘৰ্ষৰ ক্ষমতা আছে। পৃথিৱীত যুদ্ধ হৈয়ে থাকে। বিশ্ব যুদ্ধ হয়, প্ৰত্যেক জাতিয়ে যুদ্ধ কৰে, কিন্তু শাস্তৰ বিজয় জীকা জনেও নাপায়। যিয়ে লোকক ঘিমান হেচিব, শেষত তেওঁ সিমানেই হেচা খাব। এইটো কেনেকুৱা বিজয় য'ত ইন্দ্ৰিয় সমূহক শোক গ্ৰস্ত কৰি পেলায়। অন্তত দেহও নাথাকে। বাস্তৱিক সংঘৰ্ষতো ক্ষেত্র-ক্ষেত্রঞ্জৰহে, য'ত এবাৰ বিজয় প্ৰাপ্ত কৰিলেই প্ৰকৃতিৰ সদাৰ কাৰণে নিৰোধ হয় আৰু পৰম পুৰুষ পৰমাত্মাৰ প্ৰাপ্তী হয়। এইটো এনেকুৱা বিজয়, য'ত পৰাজয় নাই।

অথ চেত্ৰমিমং ধৰ্ম্যং সঙ্গ্ৰামং ন কৰিষ্যসি।

ততঃ স্বধৰ্মং কীৰ্তিৎ চ হিত্বা পাপমবাপ্স্যসি ॥ ৩৩ ॥

আৰু যদি তুমি এই 'ধৰ্মযুক্ত সংগ্ৰাম' অৰ্থাৎ শাস্তৰ সনাতন পৰমধৰ্ম পৰমাত্মাত প্ৰৱেশ কৰাব পৰা ধৰ্ম যুদ্ধ নকৰা তেতিয়া হলে 'স্বধৰ্ম' অৰ্থাৎ স্বভাৱৰ পৰাই উৎপন্ন সংঘৰ্ষ কৰিব পৰা ক্ষমতা, ক্ৰিয়াত প্ৰবৃত্ত হব পৰা ক্ষমতা হেৰুৱাবা আৱগমন আৰু অপকীৰ্ত্তিহে প্ৰাপ্ত কৰিবা। অপকীৰ্ত্তি সম্পৰ্কত প্ৰকাশ কৰি কয়- -

অকীৰ্ত্তিৎ চাপি ভূতানি কথয়িষ্যন্তি তেহব্যয়াম্।

সম্ভাৰিতস্য চাকীৰ্ত্তিৰ্ৰণাদতিৰিচ্যতে ॥ ৩৪ ॥

সকলোৱে বহুকাললৈকে তোমাৰ অপকীৰ্ত্তি গাই থাকিব। আজিও পদচ্যুত হোৱা মহাত্মা সকলৰ ভিতৰত বিশ্বামিত্ৰ, পাৰাশৰ, নিমি, শৃঙ্গী ইত্যাদিক গণনা কৰা হয়। বহুতো সাধকে নিজৰ ধৰ্মৰ লৈ ভাৱে যে লোকে আমাক কি কয়? এনেকুৱা ভাৱও সাধনাত সহায়ক হয়। ইয়াৰ ফলত লাগি থাকিবলৈ প্ৰেৰণা পায়। আগলৈকে এই ভাৱে লগ দিয়ে। মান্যজনৰ কাৰণে অপকীৰ্ত্তি মৰনতকৈও অধিক হয়।

ভয়াদ্ৰণাদুপৰতং মংস্যন্তে ত্বাং মহাৰথাঃ।

যেষাং চ ত্বং ৰহ্মমতো ভূত্বা যাস্যসি লাঘবম্ ॥ ৩৫ ॥

যি সকল মহাৰথিৰ দৃষ্টিত তুমি মান্যজন বুলি অভিহিত আছিল,

এতিয়া তেওঁলোকে তুচ্ছ বুলি ভাবিব, সেই সকলে তোমাক ভয়তে পলাল বুলি কব। মহাৰথী কোন? এই ৰাস্তাত মহান পৰিশ্ৰমৰ দ্বাৰা আগবাঢ়া সাধক সকলেই হ'ল মহাৰথী। এইদৰে ইমান পৰিশ্ৰমৰ পিছতো অবিদ্যাৰ ফালে টানিব পৰা কাম, ক্ৰোধ, লোভ, মোহ আদিও মহাৰথীয়ে হয়। তেওঁলোকৰ দৃষ্টিত নিচ হৈ পৰিবা। ইমানেই নহয়, আনকি -

অবাচ্যবাদাংশ্চ বহ্নবদ্যস্তি তরাহিতাঃ।

নিন্দন্তস্তৰ সামৰ্থ্যং ততো দুঃখতৰং নু কিম্ ॥ ৩৬ ॥

শব্দে সকলে তোমাৰ পৰাক্ৰমৰ নিন্দা কৰি বহুতো নকবলগীয়া বাক্য কব। এটা দোষ আহিলেই চাৰিও ফালৰ পৰা নিন্দা আৰু সমালোচনাৰে বেৰি থাকিব - নোকোৱা কথাও কব। ইয়াতকৈ ডাঙৰ দুখ কি থাকিব পাৰে?

সেয়ে—

হতো বা প্ৰাণ্যসি স্বৰ্গংজিত্বা বা ভোক্ষ্যসে মহীম্।

তস্মাদুক্তিষ্ঠ কৌন্তেয় যুদ্ধায় কৃতনিশ্চয়ঃ ॥ ৩৭ ॥

এই যুদ্ধত মৰিলে স্বৰ্গ প্ৰাপ্তী কৰিবা, স্বৰত বিচৰণৰ ক্ষমতা হব। শ্বাসৰ বাহিৰে প্ৰকৃতিত বিচৰণ কৰাৰ প্ৰবাহ নিৰুদ্ধ হৈ যাব। পৰমদেৱ পৰমাত্মাত প্ৰবেশ কৰাৰ পৰা দৈৱি সম্পদ হৃদয়ত পূৰ্ণতঃ প্ৰবাহিত হব। অথবা এই যুদ্ধত জিকিলে মহামহিম স্থিতিত প্ৰাপ্ত হবা। সেইকাৰণে অৰ্জুনঙ্গ উঠা, যুদ্ধৰ কাৰণে সাজু হোৱা।

প্ৰায়ে মানুহে এই শ্লোকৰ অৰ্থ এনেভাবে বুজে যে এই যুদ্ধত মৰিলে স্বৰ্গলৈ যাবা, আৰু জিকিলেতো পৃথিৱীত ভোগ কৰিব পাৰিবা; কিন্তু আপোনাৰ মনত নিশ্চয় আছে, অৰ্জুনে কৈছিলে -“ভগৱানঙ্গ পৃথিৱীয়েই নহয়, এই তিনিও লোকৰ সাম্ৰাজ্য আৰু দেবতাৰ স্বামীত্ব অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰপদ প্ৰাপ্ত হলেও, মই সেই উপায় বিচাৰি পোৱা নাই, যিটোৱে মোৰ শোক দূৰ কৰিব। যদি ইমানেই মাত্ৰ পাম্ তেতিয়া হলে হে গোবিন্দ মই কেতিয়াও যুদ্ধ নকৰো।” যদি শ্ৰীকৃষ্ণই ইমানতো কয় যে - অৰ্জুন? যুঁজা, জিকিলে পৃথিৱীৰ অধিপতি হবা, হাৰিলে স্বৰ্গৰ নাগৰিক হবা। তেতিয়া হলে শ্ৰীকৃষ্ণই কি দিব? অৰ্জুন ইয়াতকৈ

আগলৈ সত্য, শ্ৰেয় (পৰম কল্যাণ) ৰ কামনা ৰখা শিষ্য আছিল, যিটো সদৃশৰুদেৱৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ এই সংঘৰ্ষত যদি শৰীৰৰ সময় পূৰা হৈ যায় আৰু লক্ষ্যত উপনিত হব পৰা নহ'ল, তথাপিহে স্বৰ্গ প্ৰাপ্তি হ'ব; অৰ্থাৎ স্বৰত বিচৰণ কৰিব পৰা ক্ষমতা প্ৰাপ্ত হ'ব। দৈৱি সম্পদ হৃদয়ত ভৰি পৰিব, আৰু এই শৰীৰ থকাতেই যদি সংঘৰ্ষত সফল হৈ যায়, তেতিয়াহে 'মহিম' সকলোতকৈ মহান ব্ৰহ্মাৰ মহিমা উপভোগ কৰিবা, মহামহিমৰ স্থিতি প্ৰাপ্ত কৰি লব পাৰিবা। জিকিলেও সৰ্বস্ব অৰ্থাৎ মহামহিমত্ব পাবা আৰু হাৰিলেও দেৱত্ব পাবা দুইটাই দুহাতত লাডু হৈ থাকিব। লাভতো লাভ লোকচানতো লাভ। পূনৰ ইয়াত জোৰ দি কয় -

সুখ দুঃখে সমে কৃত্বা লাভালাভৌ জয়াজয়ে।

ততো যুদ্ধায় যুজ্যস্ব নৈৰং পাপমৰাণ্যসি।। ৩৮।।

এই ধৰণে সুখ-দুখ, লাভ-হানী, জয়-পৰাজয় সমান ভাবি তুমি যুদ্ধৰ কাৰণে সাজু হোৱা। যুদ্ধ কৰিলে তুমি পাপত প্ৰাপ্ত নহ'বা। অৰ্থাৎ সুখতো সৰ্বস্ব আৰু দুখতো দেৱত্ব। লাভত মহিমৰ স্থিতি অৰ্থাৎ সৰ্বস্ব আৰু হানীতো দেৱত্ব। জয়ত মহামহিমৰ স্থিতি আৰু পৰাজয়তো দৈৱি সম্পদৰ অধিকাৰ। এই ধৰণে নিজৰ লাভ-লোকচানৰ ভালদৰে নিজে বুজি লৈ তুমি যুদ্ধৰ বাবে সাজু হোৱা। যুদ্ধ কৰিলেহে দুইটা বস্তুৰেই পাবা। যুদ্ধ কৰিলে পাপ অৰ্থাৎ অহা-যোৱা কৰিব নালাগিব। সেইয়ে তুমি যুদ্ধৰ কাৰণে সাজু হোৱা।

এষা তেভিহিতা সাঙ্ঘ্যে বুদ্ধিৰ্যোগে ত্বিমাং শৃণু।

বুদ্ধ্যা যুক্তো যয়া পাৰ্থ কৰ্মবন্ধং প্ৰহাস্যসি।। ৩৯।।

হে পাৰ্থ! এই বুদ্ধি তোমাৰ কাৰণে জ্ঞানযোগ বিষয়ত কোৱা হৈছে। কোন বুদ্ধি? এইটোয়েই যে যুদ্ধ কৰা। জ্ঞানযোগত ইমানেই যে কোৱা হৈছে, নিজক চাই, লাভ-লোকচানক ভালদৰে চাইচিতি জিকিলেতো মহামহিম স্থিতি আৰু হাৰিলেতো দেৱত্ব, জয়তো সৰ্বস্ব আৰু পৰাজয়তো দেৱত্ব দুই ফালেই লাভ। যুদ্ধ নকৰিলে সকলোৱে আমাক বেয়া কব, ভয়ত পলাল বুলি কব, অপকীৰ্ত্তি হ'ব; এই ধৰণে নিজৰ অস্তিত্বক সন্মুখত ৰাখি স্বয়ং বিচাৰ কৰি যুদ্ধত অগ্ৰসৰ হোৱাই হ'ল জ্ঞানযোগ।

প্ৰায় মানুহত এই ভুল ধাৰণা আছে যে জ্ঞানমাৰ্গত কৰ্ম (যুদ্ধ) কৰিব নালাগে। তেওঁলোকে কয় জ্ঞানমাৰ্গত কৰ্ম নাই। মইতো ‘শুদ্ধ’, ‘বুদ্ধ’, ‘চৈতন্য’, ‘অহং ব্ৰহ্মাস্মি’ গুণেৰে পৰিপূৰ্ণ এনেকুৱা বুলি বহি থাকে। যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনুসৰি এইটো জ্ঞানযোগ নহয়। জ্ঞানযোগতো সেই কৰ্ম কৰিব লাগিব, যি নিষ্কাম কৰ্মযোগত কৰা হয়। দুটাতোই মাত্ৰ বুদ্ধিৰ দৃষ্টিকোণ বেলেগ। জ্ঞানমাৰ্গী সকলে নিজৰ সামৰ্থ্য বুদ্ধি, নিজৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কৰ্ম কৰে আনকি নিষ্কাম কৰ্মযোগীয়ে ইষ্টত অশ্ৰিতহে কৰ্ম কৰে। কৰ্ম কৰা দুটা মাৰ্গতেই আছে আৰু সেই কৰ্মও এক, য’ত দুটা মাৰ্গতে কৰা হয়। মাত্ৰ কৰ্ম কৰাৰ দৃষ্টিকোণ দুটা।

অৰ্জুন! এই বুদ্ধিক এতিয়া তুমি নিষ্কাম কৰ্ম যোগৰ বিষয়ত শুনা যত যুক্ত হলে তোমাৰ কৰ্মৰ বন্ধন সম্পূৰ্ণ নাশ হৈ যাব। ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই কৰ্মৰ নাম প্ৰথমে লৈ আছে, কিন্তু এইটো নকলে যে কৰ্ম কি? কৰ্মৰ বিষয়ে নকৈ প্ৰথমে কৰ্মৰ বিশেষতাৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰি কয় -

নেহাভিক্ৰমনাশোহস্তি প্ৰত্যবায়ো ন বিদ্যতে।

স্বল্পমপ্যস্য ধৰ্মস্য ত্ৰায়তে মহতো ভয়াৎ।। ৪০।।

এই নিষ্কাম কৰ্ম যোগত আৰম্ভনীৰ অৰ্থাৎ বীজৰ নাশ নহয়। সীমিত ফলৰ দোষও নাই। সেই কাৰণে এই নিষ্কাম কৰ্মৰ, এই কৰ্মৰে সম্পাদিত ধৰ্মৰ অলপমানো সাধনে জন্ম-মৃত্যু ৰূপী মহান ভয়ৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰে। আপুনি এই কৰ্মক বুজক আৰু সেই ৰাস্তাত দুখোজ দিয়ক (যি সদৃ গৃহস্থ আশ্ৰমত থাকিও চলি আছে, সাধকতো চলেই) বীজ মাত্ৰ পেলাই দিয়ক, তেতিয়াহলে অৰ্জুন! বীজৰ নাশ নহয়। প্ৰকৃতিত কোনো ক্ষমতাই নাই, এনে কোনো অস্ত্ৰই নাই এই সত্যক নাশ কৰিব। প্ৰকৃতিয়ে ঢাকি পেলাব পাৰে, দেৰি কৰি দিব পাৰে, কিন্তু সাধনাৰ আৰম্ভ কেতিয়াও মচিব নোৱাৰে।

আগলৈ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে সকলো পাপীতকৈ মহাপাপী নহওক কিয়, জ্ঞানৰূপী নৌকাৰ দ্বাৰা নিঃসন্দেহে পাৰ হব। সেই একে কথাকে ইয়াত কৈছে যে অৰ্জুন! নিষ্কাম কৰ্মযোগৰ বীজাৰোপণ কৰাচোন, তেতিয়া সেই বীজৰ কেতিয়াও নাশ নহয়। বিপৰীত ফলৰূপী দোষো ইয়াত নাই যে আপোনাক স্বৰ্গ, ৰিদ্ধি-সিদ্ধিলৈকে লৈ গৈ এৰি দিয়ক। আপুনি লাগিলে এই

সাধনা এৰি দিয়ক, কিন্তু এই সাধনাই আপোনাৰ উদ্ধাৰ কৰিহে এৰিব। এই নিষ্কাম কৰ্মযোগৰ অলপো সাধনাই জন্ম-মৃত্যুৰ মহান ভয়ৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰে। “অনেক জন্ম সংসিদ্ধস্ততে যাতি পৰাং গতিম্।” কৰ্মৰ এই বীজাৰোপণে বহুতো জন্মৰ পিছতো তাতে ঠিয় কৰাই দিয়ে য’ত পৰমধাম পৰমগতি আছে। এই প্ৰসংগত তেখেতে কয়-

ব্যবসায়াত্মিকা বুদ্ধিৰেকেহ কুৰ্ণন্দন।

বহুশাখা হ্যনস্তাশ্চ বুদ্ধয়োহব্যবসায়িনাম্ ॥ ৪১ ॥

অৰ্জুন! এই নিষ্কাম কৰ্মযোগত ক্ৰিয়াত্মক বুদ্ধি একেই থাকে। ক্ৰিয়াও একেই পৰিণামও একেই। আত্মিক সম্পত্তিহে স্থিৰ সম্পত্তি। এই সম্পত্তিক প্ৰকৃতিৰ দ্বন্দ্বত লাহে লাহে আৰ্জণ কৰাই হ’ল ব্যৱসায়। এই ব্যৱসায় অথবা নিশ্চয়াত্মক ক্ৰিয়াও একেই। তেতিয়াহলে যি বিলাকে বহুতো ক্ৰিয়াৰ কথা কয়, তেওঁলোকে কি ভজন নকৰেনে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয়- হয়, তেওঁলোকে ভজন নকৰে। তেনে পুৰুষৰ বুদ্ধি অনন্ত শাখায়ুক্ত হয়, সেয়ে অনন্ত ক্ৰিয়াৰ বিস্তাৰ কৰে।

যামিমাং পুষ্পিতাং ৰাচং প্ৰবদন্ত্যরিপশ্চিতঃ।

বেদবাদৰতাঃ পাৰ্থ নান্যদস্তীতি ৰাদিনঃ ॥ ৪২ ॥

কামাত্মানঃ স্বৰ্গপৰা জন্মকৰ্ম ফল প্ৰদাম্।

ক্ৰিয়াবিশেষ বহুলাং ভোগৈশ্বৰ্যগতিং প্ৰতি ॥ ৪৩ ॥

পাৰ্থ! তেওঁলোক ‘কামাত্মানঃ’ কামনাৰে যুক্ত ‘বেদবাদৰতা’ বেদৰ বাক্যত অনুৰক্ত ‘স্বৰ্গপৰা’ স্বৰ্গকেই পৰম লক্ষ্য বুলি ভাবে যত তাৰ আগলৈ একোৱেই নাই, এনেকুৱা অবিবেকীজন জন্ম-মৃত্যুৰ ফল দিব পৰা ভোগ আৰু যশস্যৰ প্ৰাপ্তীৰ বাবে বহুতো ক্ৰিয়া বিস্তাৰ আৰু দেখুৱাবৰ বাবে অতি সুন্দৰ বাণীত ব্যক্ত কৰে। অৰ্থাৎ অবিবেকী সকলৰ বুদ্ধি অনন্ত ভেদেৰে পৰিপূৰ্ণ হয়। তেওঁলোক ফল দিব পৰা বাক্যতে অনুৰক্ত থাকে, বেদৰ বাক্যকে প্ৰমাণ ভাবি স্বৰ্গকেই শ্ৰেষ্ঠ বুলি ভাবে। তেওঁলোকৰ বুদ্ধি বহু ভেদেৰে পৰিপূৰ্ণ, সেইকাৰণে অনন্ত ক্ৰিয়াৰ ৰচনা কৰিব পাৰে। তেওঁলোকে নামতো পৰমতত্ত্ব পৰমাত্মাৰেই লয়, কিন্তু তাৰ অন্তৰালত অনন্ত ক্ৰিয়াৰ বিস্তাৰ কৰে। তেতিয়া

হ'লে অনন্ত ক্ৰিয়া কি কৰ্ম নহয়নে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয়- নহয়, অনন্ত ক্ৰিয়া কৰ্ম নহয়, তেতিয়া নিশ্চিত ক্ৰিয়া হয় নেকি? শ্ৰীকৃষ্ণই এতিয়ালৈকে কোৱা নাই। এতিয়া ইমানেই কৈছে যে অবিবেকী সকলৰ বুদ্ধি অনন্ত প্ৰশাখায়ুক্ত হয়, সেইয়ে তেওঁলোকৰ ক্ৰিয়াও অনন্ত। তেওঁলোকে অকল বিস্তাৰেই নকৰে আনকি অলংকাৰীক ভাৱত তাক ব্যক্তও কৰে। তাৰ প্ৰভাৱ কি হয়?

ভোগৈশ্বৰ্য প্ৰসক্তানাং তয়াপহৃতচেতসাম্।

ব্যৱসায়াত্মিকা বুদ্ধিঃ সমাধৌ ন বিধীয়তে ॥ ৪৪ ॥

তেওঁলোকৰ বাণীৰ চাপ যাৰ অন্তৰত সোমাই পৰে, অৰ্জুন! তেওঁলোকৰো বুদ্ধি নষ্ট হয় যদিও তেওঁলোকে একো নাপায়। সেই বাণীৰ দ্বাৰা হৰণ কৰা চিত্তক আৰু ভোগ-ঐশ্বৰ্য্যত আসক্তি থকা পুৰুষৰ অন্তঃকৰণত ক্ৰিয়াত্মক বুদ্ধি নাথাকে, ইষ্টত সমাধিস্থ কৰিব পৰা নিশ্চয়াত্মক ক্ৰিয়াও তাত নাথাকে।

এনে অবিবেকীৰ বাণী শুনে কোনে? ভোগ আৰু ঐশ্বৰ্য্যত আসক্তি থকা লোকেহে শুনে; অধিকাৰ বিশিষ্ট লোকে নুশুনে। এনে পুৰুষত সম আৰু আদি তত্বত প্ৰবেশ কৰাব পৰা নিশ্চয়াত্মক ক্ৰিয়াত সংযুক্ত বুদ্ধিও নাথাকে।

এইখিনিতে প্ৰশ্ন এটা হয়, 'বেদবাৰতাঃ' যি বেদৰ বচনত অনুৰক্ত, তেওঁ ভুল কৰে নে? ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই কয়-

ত্ৰৈগুণ্যবিষয়া বেদা নিস্ত্ৰৈগুণ্যো ভবাজুন।

নির্দম্ভো নিত্যসত্ত্বস্বে নির্যোগক্ষেম আত্মবান্ ॥ ৪৫ ॥

অৰ্জুন! 'ত্ৰৈগুণ্যবিষয়া বেদা' বেদে তিনি গুণলৈকেহে প্ৰকাশ কৰে। তাৰ আগলৈ কি হব তেওঁ নাজানে। সেয়ে 'নিস্ত্ৰৈগুণ্যো ভবাজুন' অৰ্জুন! তুমি তিনিও গুণতকৈ ওপৰ উঠা অৰ্থাৎ বেদৰ কাৰ্য্যক্ষেত্ৰতকৈও আগ বাঢ়। কেনেকৈ আগবাঢ়ে? ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই কয়- 'নির্দম্ভঃ' সুখ দুখৰ দম্বৰ পৰা ৰহিত, নিত্য সত্য বস্তুত স্থিত, যোগক্ষেমক নিবিচাৰিও আত্মপৰায়ণ হোৱা। এই ধৰণে ওপৰলৈ উঠা। প্ৰশ্ন হয়- আমিয়ে উঠিম নে আৰু বেদতকৈ ওপৰত উঠিছে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যে যিয়ে উঠে তেওঁ ব্ৰহ্মক জানে আৰু যি ব্ৰহ্মক

জানে তেওঁৰেই বিপ্ৰ।

যাৱানৰ্থ উদপানে সৰ্বতঃ সম্প্লুতোদকে।

তাবান্‌সৰ্বেষু বেদেষু ব্ৰাহ্মণস্য বিজানতঃ।। ৪৬।।

চাৰিওফালে পৰিপূৰ্ণ জলাশয় বোৰ প্ৰাপ্ত কৰাৰ পিছত মানুহক সৰু জলাশয় বোৰৰ যি প্ৰয়োজন হয়, উন্নত ভাৱে ব্ৰহ্মক জানিলোৱা ব্ৰাহ্মণকো বেদৰো সিমান্নেই প্ৰয়োজন হয়। তাৰ অৰ্থ হ'ল যি বেদতকৈ ওপৰত উঠিব পাৰে সি ব্ৰহ্মকো জানে আৰু তেওঁৰেই ব্ৰাহ্মণ। অৰ্থাৎ তুমি বেদতকৈ ওপৰ উঠা, ব্ৰাহ্মণ হোৱা।

অৰ্জুন ক্ষত্ৰিয় আছিল। শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যে ব্ৰাহ্মণ হোৱা। ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় ইত্যাদি বৰ্ণ স্বভাৱৰ ক্ষমতাৰ নাম। এইটো কৰ্ম প্ৰধান, ইয়াক জন্মৰ পৰা পাব নোৱাৰি। যি জনে গংগা প্ৰাপ্ত কৰিলে তেওঁৰ সৰু জলাশয়ৰ কি প্ৰয়োজন? কোনোৱাই শৌচ চাফা কৰে, কোনোৱাই আকৌ গৰুক গা ধুৱায়, ইয়াৰ বাদে কি উপযোগীতা আছে। এই দৰে সাক্ষাৎ ব্ৰহ্মক জনা সেই বিপ্ৰ মহাপুৰুষ জনাক, সেই ব্ৰাহ্মণৰ বেদক সিমান্নেই প্ৰয়োজন হয়। প্ৰয়োজনো আছে বেদও আছে, পিছৰ জনক তাৰ উপযোগীতা আছে। তাৰপৰাই আলোচনা আৰম্ভ হয়। তাৰ ওপৰিও যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৰ্ম কৰাৰ সময়ত মানিব লগীয়া সাবধানতা সম্পৰ্কে প্ৰতিপাদণ কৰে।-

কৰ্মণ্যেবাধিকাৰস্তে মা ফলেষু কদাচন।

মা কৰ্মফলহেতুৰ্ভূৰ্মা তে সঙ্গোহস্তুকৰ্মণি।। ৪৭।।

কৰ্ম কৰাৰ হে তোমাৰ অধিকাৰ আছে, ফলত কেতিয়াও নাই। এনেকৈ ভাৱা যে ফল নায়েই। ফলৰ কামনাও নকৰিবা আৰু কৰ্ম কৰাতো তোমাৰ অশ্ৰদ্ধা নহওক।

এতিয়ালৈকে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই ওনচল্লিশ শ্লোকত প্ৰথমবাৰ কৰ্মৰ নাম লৈছে, কিন্তু এইটো কোৱা নাই যে কৰ্ম কি আৰু তাক কেনেকৈ কৰা যায়? সেই কৰ্মৰ বিশেষতাৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰি কয়-

১. অৰ্জুন! এই কৰ্মৰ দ্বাৰা তোমাৰ কৰ্মবন্ধন নাথাকিব।
২. অৰ্জুন! ইয়াত আৰম্ভনীৰ অৰ্থাৎ বীজৰ নাশ নাই। আৰম্ভ কৰি দিয়া, প্ৰকৃতিৰ ওচৰত কোনো উপায় নাই যে তাক নষ্ট কৰিব পাৰে।
৩. অৰ্জুন! ইয়াত সীমিত ফলৰূপী দোষ নাই যে তোমাক অকল স্বৰ্গ দিব।

৪. অৰ্জুন! এই কৰ্মৰ অলপমানো সাধনাই জন্ম-মৰণৰ এই ভয়ৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিব। কিন্তু এতিয়ালৈকে তেওঁ এইটো কোৱা নাই যে সেই কৰ্ম কি? কেনেকৈ কৰিব লাগিব? এই আধ্যায়ৰে একচল্লিশ শ্লোকত তেওঁ কৈছে-

৫. অৰ্জুন! ইয়াত নিশ্চয়াত্মক বুদ্ধি আৰু ক্ৰিয়াও একেই। তেতিয়াহলে বহুত ক্ৰিয়া কৰা বিলাকে ভজন নকৰে নে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয়- তেওঁলোকে কৰ্ম নকৰে। ইয়াৰ কাৰণ বিশ্লেষণ কৰি তেও কয় যে অবিবেকী সকলৰ বুদ্ধি অনন্ত শাখায়ুক্ত হয়, সেইকাৰণে তেওঁলোকে অনন্ত ক্ৰিয়াৰ বিস্তাৰ কৰিব পাৰে। তেওঁলোকে দেখুৱাবলৈ শোভায়ুক্ত বাণীও এই ক্ৰিয়াত ব্যক্ত কৰে। এই বাণীবোৰৰ চাপ যাৰ হৃদয়ত বহি যায় তেওঁৰো বুদ্ধি নষ্ট হৈ যায়। সেয়ে নিশ্চয়াত্মক ক্ৰিয়া একেই তথাপিও সেইটো নকলে যে সেইটো ক্ৰিয়া কি?

সাতচল্লিশ শ্লোকত তেওঁ কৈছে- অৰ্জুন! কৰ্ম কৰাত হে তোমাৰ অধিকাৰ আছে, ফলত কেতিয়াও নাই। ফলৰ কামনাও নকৰিবা, কৰ্ম কৰাতো অশ্ৰদ্ধা নাহক, অৰ্থাৎ নিৰন্তৰ তাতে লাগি থাকা, কিন্তু এইটো নকলে যে সেই কৰ্ম কি? প্ৰায়ে এই শ্লোকৰ উদাহৰণ দি মানুহ বিলাকে কয় যে যিকোনো কৰ্ম, ফলৰ কামনা বাদ দি কৰা, হৈ গ'ল নিষ্কাম কৰ্মযোগ; কিন্তু এতিয়ালৈকে শ্ৰীকৃষ্ণই কোৱা নাই যে কৰ্ম কি যাক কৰিবা? ইয়াত মাত্ৰ কৰ্মৰ বিশেষতাৰ ওপৰত হে কোৱা হৈছে যে কৰ্মই কি দিয়ে আৰু কৰ্ম কৰাৰ সময়ত কি সাবধানতা লব লাগে? প্ৰশ্ন তেনে ভাৱেই থাকি গ'ল। যোগেশ্বৰে তিনি আৰু চাৰি আধ্যায়ত এইটো স্পষ্ট কৰিছে। আকৌ ইয়াত জোৰ দি কয়-

যোগস্থঃ কুৰু কৰ্মাণি সঙ্গং ত্যক্ত্বা ধনঞ্জয়।

সিদ্ধ্যসিদ্ধ্যোঃ সমো ভূত্বা সমত্বং যোগ উচ্যতে ॥ ৪৮ ॥

ধনঞ্জয়! আসক্তি আৰু সংগদোষ ত্যাগ কৰি সিদ্ধি আৰু অসিদ্ধিত সমান ভাৱ ৰাখি যোগত স্থিত হোৱা কৰ্ম কৰা। কোন কৰ্ম? নিষ্কাম কৰ্ম কৰা। **‘সমত্ব যোগ উচ্যতে’** এই সমত্ব ভাৱেই যোগ হয়। বিষমতা য’ত নাই, এনেকুৱা ভাৱেই সমত্ব ভাৱ। ঋদ্ধি-সিদ্ধিয়ে বিষম বনায়, আসক্তিয়ে আমাক বিষম বনায়, ফলৰ ইচ্ছাই বিষমতা সৃষ্টি কৰে, সেইকাৰণে ফলৰ কামনা নাথাকক, তথাপিও কৰ্ম কৰাত অশ্রদ্ধা নহওক। দেখা-শুনা সকলো বস্তুৰ আসক্তি ত্যাগ কৰি, প্ৰাপ্তী আৰু অপ্ৰাপ্তীৰ বিষয়ত নভৱাকৈ মাত্ৰ যোগত স্থিত হৈ কৰ্ম কৰা। যোগেৰে চিত্ত স্থিৰ থাকক।

যোগ এক পৰাকাষ্ঠাৰ স্থিতি হয় আৰু আৰম্ভণীৰো স্থিতি হয়। আৰম্ভণীত আমাৰ দৃষ্টি লক্ষ্যৰ ওপৰতে থকা উচিত। সেয়ে যোগৰ ওপৰত দৃষ্টি ৰাখি কৰ্মৰ আচৰণ কৰা উচিত। সমত্ব ভাৱ অৰ্থাৎ সিদ্ধি আৰু অসিদ্ধিত সমভাৱকে যোগ কোৱা হয়। যাক সিদ্ধি আৰু অসিদ্ধিয়ে বিচলিত কৰিব নোৱাৰে, বিষমতা য’ত উৎপন্নই নহয়, এনে ভাৱৰ কাৰণে ইয়াক সমত্ব যোগ বোলা হয়। এইটোৱে ইষ্টৰ প্ৰতি সমত্ব প্ৰদান কৰে, সেইকাৰণে ইয়াক সমত্ব যোগ বুলি কোৱা হয়। কামনাৰ সম্পূৰ্ণ ত্যাগ, সেইকাৰণে ইয়াক নিষ্কাম কৰ্মযোগ বুলি কয়। কৰ্ম কৰিব লাগে, সেইকাৰণে ইয়াক কৰ্মযোগো বুলি কয়। পৰমাত্মাৰ লগত মিলন কৰায়, সেইকাৰণে ইয়াৰ নাম যোগ অৰ্থাৎ মিলন। ইয়াত বৌদ্ধিক স্তৰক ধ্যানত ৰাখিব লাগে যাতে সিদ্ধি আৰু অসিদ্ধি সমভাৱত থাকক, আসক্তি নাথাকক, ফলৰ কামনাও আহিব নালাগে, সেইকাৰণে এই নিষ্কাম কৰ্মযোগক বুদ্ধিযোগো কোৱা হয়।

দূৰেণ হ্যবৰং কৰ্ম বুদ্ধিযোগাদ্ধনঞ্জয়।

বুদ্ধৌ শৰণমগ্নিচ্ছ কৃপণাঃ ফলহেতবঃ।। ৪৯।।

ধনঞ্জয়! **‘অবৰ কৰ্ম’** নিকৃষ্ট কৰ্ম, বাসনা থকা কৰ্ম, বুদ্ধিযোগতকৈ বহুত দূৰত আছে। ফলৰ কামনা কৰাজন কৃপণ। তেওঁ আত্মাৰ প্ৰতি উদাৰতা ৰখা নাই; সেয়ে সমত্ব বুদ্ধিযোগৰ আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰা। যেনে কামনা, তেনেকৈ পোৱা যাব, তাক ভোগ কৰিবৰ কাৰণে শৰীৰ ধাৰণ কৰিব লাগিব। অহা-যোৱা চলিয়েই থাকিব যেতিয়া কল্যাণ কেনেকৈ হব? সাধকেতো মোক্ষৰ

কামনাও ৰাখিব নালাগে, কিয়নো বাসনাৰ পৰা মুক্ত হোৱাইতো মোক্ষ। ফল প্ৰাপ্তীৰ চিন্তা কৰিলেই সাধকৰ সময় অৰাবত নষ্ট হৈ যায় আৰু ফল প্ৰাপ্তী হোৱাৰ পিছত সেই ফলতে তেওঁ ওলমি পৰে। তাৰ সাধনা সমাপ্ত হৈ যায়। আগলৈ তেওঁ ভজন কিয় কৰিব? তাৰ পৰাই তেওঁ বিচলিত হৈ যায়। সেইকাৰণে সমত্ব বুদ্ধিৰে যোগৰ আচৰণ কৰিব লাগে। জ্ঞানমार्গকো শ্ৰীকৃষ্ণই বুদ্ধিযোগ কৈছিল যে অৰ্জুন! এই বুদ্ধি তোমাৰ কাৰণে জ্ঞানযোগৰ বিষয়ত কোৱা হৈছে, আৰু ইয়াত নিষ্কাম কৰ্মযোগকো বুদ্ধিযোগ বুলি কোৱা হৈছে। বস্তুতঃ দুইটোতে বুদ্ধিৰ, দৃষ্টিকোণৰ প্ৰাৰ্থক্য আছে। তাত লাভ-লোকচানৰ হিচাব ৰাখি তাক চাই চলিব লাগিব। ইয়াত বৌদ্ধিক স্তৰত সমত্ব ৰাখিব লাগিব, সেইবাবে ইয়াক সমত্ব বুদ্ধিযোগ বুলি কোৱা হয়। সেইকাৰণে ধনঞ্জয়ঙ্গ তুমি সমত্ব বুদ্ধিযোগৰ আশ্ৰয় গ্ৰহন কৰা; কিয়নো ফলৰ কামনা কৰা অত্যন্ত কুপণালী হয়।

বুদ্ধিযুক্তো জহাতিহ উভে সুকৃতদৃষ্টিতে।

তস্মাদ্যোগায় যুজ্যস্ব যোগঃ কৰ্মসু কৌশলম্ ॥ ৫০ ॥

সমত্ব বুদ্ধিযুক্ত পুৰুষ পুণ্য-পাপ দুইটাকেই এই লোকতেই ত্যাগ কৰি দিয়ে, সেইটোত লেপা খাই নাথাকে। সেই কাৰণে সমত্ব বুদ্ধি যোগৰ চেষ্টা কৰা। ‘যোগঃ কৰ্মসু কৌশলম্’ সমত্ব বুদ্ধিৰ লগত কৰ্মৰ আচৰণ কৌশলেই হ’ল যোগ।

সংসাৰত কৰ্ম কৰাৰ দুটা দৃষ্টিকোণ আছে। মানুহে কৰ্ম কৰিলে তাৰ ফল নিশ্চয় বিচাৰে অথবা ফল নাপালে কৰ্ম কৰিবই নিবিচাৰে; কিন্তু যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই এই কৰ্মক বন্ধনকাৰী বুলি কৈ ‘আৰাধনাক’ একমাত্ৰ কৰ্ম বুলি কৈছে। এই আধ্যাত তেওঁ কৰ্মৰ নাম মাত্ৰ লৈছে। আধ্যায়ু ৰ জ্ঞা শ্লোকত তাৰ সংজ্ঞা দিছে আৰু চতুৰ্থ আধ্যায়ত কৰ্মৰ স্বৰূপৰ ওপৰত বিতংকৈ প্ৰকাশ কৰিছে। প্ৰস্তুত শ্লোকত শ্ৰীকৃষ্ণই সাংসাৰিক পৰম্পৰাৰ পৰা পৃথক হৈ কৰ্ম কৰাৰ কৌশল কৈছে যে কৰ্ম কৰা! শ্ৰদ্ধাভাৱে কৰা, কিন্তু ফলৰ অধিকাৰ স্বেচ্ছাই এৰি দিয়া। ফললৈ নাযাব? এয়েই কৰ্ম কৰাৰ কৌশল। নিষ্কাম সাধকৰ সমগ্ৰ

শক্তি এইদৰে কৰ্মত লাগি থাকিব। আৰাধনাৰ কাৰণেইতো শৰীৰ। আকৌ
প্ৰশ্ন হোৱাটো স্বাভাৱিকেই যে কি সদায় কাম কৰিয়েই থাকিব লাগিব নে, নে
ইয়াৰ কিবা পৰিণাম ওলাব? এইটো চাওক -

কৰ্মজং বুদ্ধিযুক্তা হি ফলং ত্যক্তা মনীষিণঃ।

জন্ম বন্ধবিনিমুক্তাঃ পদং গচ্ছন্ত্যনাময়ম্ ॥ ৫১ ॥

বুদ্ধিযোগ যুক্ত জ্ঞানীজনে কৰ্মৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা ফলক ত্যাগ কৰি
জন্ম-মৃত্যু বন্ধনৰ পৰা পাৰ হৈ যায়। তেওঁ নিৰ্দোষ অমৃতময় পৰমপদ প্ৰাপ্ত
কৰে।

ইয়াত তিনিটা বুদ্ধিৰ চিত্ৰণ আছে। (শ্লোক ৩১-৩৯) সাংখ্য বুদ্ধিত
দুটা ফল-স্বৰ্গ আৰু কল্যাণ। (শ্লোক ৩৯-৫১) কৰ্মযোগত প্ৰবৃত্ত বুদ্ধিৰ এটাই
ফল জন্ম-মৃত্যুৰ পৰা মুক্তি, নিৰ্মল অবিনাশী পদৰ প্ৰাপ্তি। মাত্ৰ এই দুইটাই
যোগক্ৰিয়া। ইয়াৰ অতিৰিক্ত বুদ্ধি অবিবেক জনিত, অনন্ত শাখা থকা, যাৰ
ফলৰ কৰ্মভোগৰ বাবে বাৰে বাৰে জন্ম-মৃত্যু হব লগা হয়।

অৰ্জুনৰ দৃষ্টি তিনিলোকৰ সাম্ৰাজ্য তথা দেৱতাৰ স্বামীত্ব অৰ্থাৎ
ইন্দ্রপদ লৈকে সীমিত আছিল। ইমানৰ বাবেই তেওঁ যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হব
নিবিচাৰিছিল। ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই নতুন তথ্য উদঘাটন কৰি কৈছিল যে
আসক্তিবহিত কৰ্মৰ দ্বাৰা নিৰ্বান পদৰ প্ৰাপ্তি হব। নিষ্কাম কৰ্মযোগে পৰমপদ
দিয়ে, য'ত মৃত্যুৰ প্ৰবেশ নাই। এই কৰ্মত প্ৰবৃত্তি কেতিয়া হব?

যদা তে মোহকলিলং বুদ্ধিৰ্ব্যতীতৰিষ্যতি।

তদা গন্তাসি নিৰ্বেদং শ্ৰোতব্যস্যশ্ৰুতস্য চ ॥ ৫২ ॥

যি কালত তোমাৰ (প্ৰত্যেক সাধনাক) বুদ্ধি মোহ ৰূপী গহৱৰৰ পৰা
পূৰ্ণ ভাৱে যেতিয়া পাৰ হব, অলপো মোহ নাথাকি, পুত্ৰ, ধন, প্ৰতিষ্ঠাৰ আকৰ্ষণ
একেবাৰে নাইকিয়া হৈ যাব, সেই সময়ত যি শুনা উচিত, তুমি শুনিব পাৰিবা,
আৰু শুনাৰ দৰে বৈবাগ্য প্ৰাপ্ত হব অৰ্থাৎ তাক আচৰণত পেলাব পাৰিবা।
এতিয়া যি শুনাৰ উপযোগী, তাক তুমি শুনিব নোৱাৰিবা আৰু আচৰণৰ
কথাৰতো প্ৰশ্নই নাহিব। ইয়াৰ যোগ্যতাৰ ওপৰত পুনঃ প্ৰকাশ কৰি কয় -

শ্ৰুতিবিপ্ৰতিপত্তা তে যদা স্থাস্যতি নিশ্চলা।

সমাধাবচলা বুদ্ধিস্তদা যোগমবাপ্স্যসি।। ৫৩।।

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেদৰ বাক্য শুনি বিচলিত হোৱা তোমাৰ বুদ্ধি যেতিয়া পৰমাত্মা স্বৰূপত সমাধিস্থ হৈ অচল, স্থিৰ হৈ থাকিব, তেতিয়া তুমি সমত্বযোগত প্ৰাপ্ত হবা। পূৰ্ণ সম স্থিতি প্ৰাপ্ত কৰিবা, যাক ‘অনাময় পৰমপদ’ বুলি কোৱা হয়। এইয়েই যোগৰ পূৰ্ণতা আৰু এয়েই অপ্ৰাপ্যৰ প্ৰাপ্তী। বেদৰ পৰাতো শিক্ষাহে পোৱা যায়, শ্ৰীকৃষ্ণই কয় - ‘শ্ৰুতিবিপ্ৰকিপত্তা’ শ্ৰুতিৰ বহুতো সিদ্ধান্ত শুনাৰ পাছত বুদ্ধি বিচলিত হয়। সিদ্ধান্ত বহুতো শুনা হয়, কিন্তু যি শুনাৰ যোগ্য, মানুহ তাৰপৰা দূৰতে থাকে।

এই বিচলিত বুদ্ধি যি সময়ত সমাধিত স্থিৰ হৈ যাব, তেতিয়া তুমি যোগৰ চৰম পৰ্য্যায় অমৃত পদক প্ৰাপ্ত কৰিবা। ইয়াত অৰ্জুনৰ উৎকণ্ঠা স্বাভাৱিক আছিল যে তেওঁলোক মহাপুৰুষ কেনেকৈ হয়, যি অনাময় পৰমপদত স্থিত থাকে, সমাধিত যাৰ বুদ্ধি স্থিৰ হয়। তেওঁ প্ৰশ্ন কৰিলে -

অৰ্জুন উবাচ

স্থিতপ্ৰজ্ঞস্য কা ভাষা সমাধিস্থস্য কেশব।

স্থিতধীঃ কিং প্ৰভাষেত কিমাসীত ব্ৰজেত কিম।। ৫৪।।

“সমাধীয়তে চিত্তম্ যস্মিন্ স আত্মা এব সমাধিঃ” যাৰ চিত্তক সমাধান কৰা হৈছে, সেই আত্মাই সমাধি। অনাদি তত্ত্ব যি সমত্ব প্ৰাপ্ত কৰিছে, তেওঁকে সমাধিস্থ বুলি কোৱা হয়। অৰ্জুনে সুধিলে - হে কেশৱঃ সমাধিস্থ স্থিৰ বুদ্ধিৱান মহাপুৰুষৰ কি লক্ষণ হয়? স্থিতপ্ৰজ্ঞ পুৰুষে কেনেকৈ মাতে? তেওঁ কেনেকৈ বহে? তেওঁকেনেকৈ চলে? এই চাৰিটা প্ৰশ্ন অৰ্জুনে কৰিলে। এই ক্ষেত্ৰত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই স্থিতপ্ৰজ্ঞৰ লক্ষণ এনেদৰে কলে -

শ্ৰীভগবানুবাচ

প্ৰজহাতি যদা কামান্ সৰ্বান্ পাৰ্থ মনোগতান্।

আত্মন্যেবাত্মনা তুষ্টঃ স্থিতপ্ৰজ্ঞস্তদোচ্যতে।। ৫৫।।

পাৰ্থ! যেতিয়া মানুহে মনত থকা সম্পূৰ্ণ কামনা ত্যাগ কৰি দিব,

তেতিয়া তেওঁ আত্মাৰ পৰা আত্মাতেই সন্তুষ্ট হৈ স্থিৰ বুদ্ধিৰালা বুলি কোৱা হয়। কামনাৰ ত্যাগতে আত্মাৰ দিক্‌দৰ্শন হয়। এনেকুৱা আত্মাৰাম, আত্মাতৃপ্ত মহাপুৰুষক **স্থিতপ্রজ্ঞ** কোৱা হয়।

দুঃখেযনুদ্বিগ্নমনাঃ সুখেযু বিগতস্পৃহঃ।

বীতবাগভয়ক্রোধঃ স্থিতধীমুনিৰুচ্যতে ॥ ৫৬ ॥

দৈহিক, দৈৱিক তথা ভৌতিক দুখত যাৰ মন উদ্বিগ্ন নহয়, সুখৰ প্ৰাপ্তিৰ বাবে যাৰ স্পৃহা দূৰ হৈ গৈছে, যাৰ বাগ, ভয় আৰু ক্ৰোধ নষ্ট হৈ গৈছে, মন যাৰ চৰম শান্তি হৈছে তেনে মুনিক স্থিতপ্রজ্ঞ বুলি কোৱা হৈছে। তাৰ অন্য লক্ষণ সম্পৰ্কত কোৱা হৈছে -

যঃ সৰ্বত্ৰানভিন্মেহস্তত্ত্ৰাপ্য শুভাশুভম্।

নাভিনন্দতি ন দ্বেষ্টি তস্য প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠিতা ॥ ৫৭ ॥

যি পুৰুষ সৰ্বপ্ৰকাৰে স্নেহৰহিত হৈ, শুভ অথবা অশুভ প্ৰাপ্ত হলেও প্ৰসন্নও নহয় আৰু অসন্তুষ্টও নাথাকে, তাৰ বুদ্ধি স্থিৰ হয়। শুভ হ'ল সেইটো, যিটোৱে পৰমাত্মা স্বৰূপলৈ নিয়ে! অশুভ সেইটো যি প্ৰকৃতিৰ ফাললৈ নিয়ে। কিন্তু স্থিতপ্রজ্ঞ পুৰুষ অনুকূল পৰিবেশ পালেও প্ৰসন্ন নহয়, আৰু প্ৰতিকূল পৰিবেশতো অপ্ৰসন্ন নহয় কিয়নো প্ৰাপ্ত হবৰ যোগ্য বস্তু তেওঁৰ পৰা ভিন্ন নহয় আৰু সেইটোৱে বিকাৰ হিচাবে পতিত কৰিবও নোৱাৰে, অৰ্থাৎ এতিয়া তেওঁক কোনো বস্তুৰ প্ৰয়োজন নাই। এনে ব্যক্তিক স্থিতপ্রজ্ঞ বুলি কোৱা হয়।

যদা সংহৰতে চায়ং কূৰ্মোহঙ্গানীৰ সৰ্বশঃ।

ইন্দ্ৰিয়াণীন্দ্ৰিয়াৰ্থেভ্যস্তস্য প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠিতা ॥ ৫৮ ॥

যি ধৰণে কাছই নিজৰ অঙ্গক সংকুচিত কৰি লয়, ঠিক তেনে ধৰণে এই পুৰুষে চাৰিও ফালৰ পৰা নিজৰ ইন্দ্ৰিয় বিলাকক সংকুচিত কৰি লয় যেতিয়া, তেতিয়া তেওঁৰ বুদ্ধি স্থিৰ হৈ থাকে। বিপদৰ গম পালেই কাছই নিজৰ হাত-ভৰি আৰু মূৰ নিজৰ গাৰ ভিতৰত সুমাই দিয়ে, ঠিক এনে দৰেই যি পুৰুষে বিষয়ত সিঁচৰিত হৈ থকা ইন্দ্ৰিয় বিলাককো চাৰিওফালৰ পৰা টানি আনি নিজৰ হৃদয় দেশত নিৰোধ কৰি লয়, সেই সময়তে সেই পুৰুষৰ

বুদ্ধি স্থিৰ হৈ থাকে, কিন্তু এইটো এটা উদাহৰণ হে। বিপদৰ সময় পাৰ হলেই কাছই নিজৰ অংগ আকৌ প্ৰসাৰ ঘটায়, কি এই দৰে স্থিতপ্ৰজ্ঞ মহাপুৰুষেও বিষয়ৰ বস লব ধৰেনে? এই ক্ষেত্ৰত কয় -

বিষয়া বিনিৰ্ভৰন্তে নিৰাহাৰস্য দেহিনঃ।

ৰসবৰ্জং ৰসোহপ্যস্য পৰং দৃষ্ট্বা নিবৰ্ততে।। ৫৯।।

ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা বিষয় গ্ৰহণ নকৰা পুৰুষৰ বিষয়তো নিবৃত্ত হয়, কিয়নো তেওঁ গ্ৰহণেই নকৰে; কিন্তু তেওঁৰ বাগৰ নিবৃত্তি নহয়, আসক্তি লাগি থাকে। সম্পূৰ্ণ ইন্দ্ৰিয়ক বিষয়ৰ পৰা সংকুচিত কৰিব পৰা নিষ্কামকৰ্মীৰ বাগত ‘পৰং দৃষ্ট্বা’ - পৰমতত্ত্ব পৰমাত্মাক সাক্ষাৎ কৰি নিবৃত্ত হৈ যায়।

মহাপুৰুষে কাছৰ নিচিনাকৈ নিজৰ ইন্দ্ৰিয়ক বিষয়ত বৃত্তিত নকৰে। এবাৰ যেতিয়া ইন্দ্ৰিয় বিলাক দমন হৈ যায় সংস্কাৰ হেৰাই যায়। পূৰ্ণৰ সেইটো উলাই নপৰে। নিষ্কাম কৰ্মযোগৰ আচৰণৰ দ্বাৰা পৰমাত্মাৰ প্ৰতক্ষ্য দৰ্শনৰ লগতে সেই পুৰুষৰ বিষয়ৰ বাগও নিবৃত্ত হৈ যায়। প্ৰায়ে চিন্তনৰ সময়ত জোৰ কৰে। জোৰ কৰি ইন্দ্ৰিয়ক ৰাখিব পাৰি বিষয়ৰ পৰা নিবৃত্ততো হয়, কিন্তু মনত চিন্তন, বাগ লাগিয়ে থাকে। এই আসক্তি ‘পৰং দৃষ্ট্বা’ পৰমাত্মাৰ সাক্ষাৎকাৰ কৰাৰ পিছত হৈ নিবৃত্ত হয়, তাৰ আগত নহয়।

পূজ্য মহাৰাজজীয়ে এই সম্বন্ধত নিজৰ এটা ঘটনাৰ কথা প্ৰায়ে কয়। গৃহ-ত্যাগৰ আগতে তেওঁক তিনিবাৰ আকাশবানী হৈছিল। আমি সুধিলে - “মহাৰাজ জী! আপোনাক আকাশবানী কিয় হ’ল? আমালোকক তো হোৱা নাই।” তেতিয়া মহাৰাজে কৈছিল - ‘হো, ই শঙ্কা মোহঁকে ভই ৰহী’ অৰ্থাৎ এই সন্দেহ মোৰ আছিল। তেতিয়া মোৰ অনুভৱ হ’ল যে মই সাত জন্মলৈকে একেৰাহে সাধুহৈ আছিলো। চাৰি জন্মলৈকেতো মাত্ৰ সাধুৰ বেশ বনাই, তিলক লগাই, শৰীৰত কৰবাত বিভূতি ঘাঁহি, কৰবাত কমণ্ডলুলৈ বিচৰণ কৰি আছিলো। যোগ-ক্ৰিয়াৰ সম্পৰ্কে জনাই নাছিলো। কিন্তু পিছৰ তিনি জন্মৰ পৰা ভাল সাধু হলোঁ, যেনে হব লাগিছিল। মোৰ যোগক্ৰিয়া জাগৃত আছিল। আগৰ জন্মতেই পাৰ হৈ যাব লগা আছিল, নিবৃত্তি হৈ গৈছিল, কিন্তু দুটা ইচ্ছা বাকী থাকিছিল - এক স্ত্ৰী আৰু দ্বিতীয় গাঁজা। মনৰ ভিতৰত ইচ্ছা আছিল, কিন্তু বাহিৰ ফালৰ পৰা শৰীৰক দৃঢ়ভাৱে ৰাখিছিলো। মনত বাসনা আছিলেই,

সেইকাৰণে এই জন্ম লব লগা হ'ল। জন্ম লোৱাৰ পিছতেই ভগৱানে অলপ সময়ৰ ভিতৰতেই সকলো দেখাই-শুনাই নিবৃত্তি দি দিলে, আৰু সাধু বনাই দিলে।

ঠিক এই কথাই শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিলে - ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা বিষয়ক গ্ৰহণ নকৰা পুৰুষৰ বিষয়তো নিবৃত্ত হয়; কিন্তু সাধনাৰ দ্বাৰা পৰমপুৰুষ পৰমাত্মাৰ সাক্ষাৎ কৰাৰ পিছত সেই বিষয়ৰ বাগও নিবৃত্ত হৈ যায়। সেয়ে যেতিয়ালৈকে সাক্ষাৎকাৰ নহয়, কৰ্ম কৰি থাকিব লাগিব।

“উৰু কছু প্ৰথম বাসনা ৰহি। প্ৰভুপদ প্ৰীতি সৰিত সো বহী”

(ৰামচৰিতমানস ৬/৪৮/৬)

ইন্দ্ৰিয় বিলাকক বিষয়ৰ পৰা টানি অনা বৰ কঠিন। এই ক্ষেত্ৰত প্ৰকাশ কৰে -

যততো হ্যপি কৌন্তেয় পুৰুষস্য বিপশ্চিতঃ।

ইন্দ্ৰিয়াণি প্ৰমাথীনি হৰন্তি প্ৰসভং মনঃ।। ৬০।।

কৌন্তেয়! প্ৰয়ত্ন কৰিব পৰা মেধাৰী পুৰুষৰ প্ৰমথনকাৰী ইন্দ্ৰিয় সকলে তেওঁৰ মনক জোৰেৰে হৰণ কৰি লয়। বিচলিত কৰি দিয়ে। সেই কাৰণে-

তানি সৰ্বাণি সংযম্য যুক্ত আসীত মৎপৰঃ।

বশে হি যস্যেন্দ্ৰিয়াণি তস্য প্ৰজ্ঞা প্ৰতিষ্ঠিতা।। ৬১।।

সেই ইন্দ্ৰিয় সমূহক সংযত কৰি যোগত যুক্ত হৈ আৰু সমৰ্পণৰ সৈতে মোৰ আশ্ৰিত হোৱা; কিয়নো যি পুৰুষৰ ইন্দ্ৰিয় বিলাক বশত থাকে, তাৰ বুদ্ধি স্থিৰ হয়। ইয়াত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই সাধনৰ নিষেধাত্মক দিশৰ লগতে তাৰ বিধেয়াত্মক দিশতো জোৰ দিয়ে। মাত্ৰ সংযম আৰু নিৰোধেৰে ইন্দ্ৰিয়সকলক বশত আনিব নোৱাৰি। সমৰ্পণৰ সৈতে ইষ্টৰ চিত্ৰণ অনিবাৰ্য্য আছে। ইষ্ট চিন্তনৰ অভাৱত বিষয়ৰ হে চিন্তন হয়, যাৰ কুপৰিণাম শ্ৰীকৃষ্ণেৰে শব্দত চাওক -

ধ্যায়তো বিষয়ান্‌পুংসঃ সঙ্গস্তেষুপজায়তে।

সঙ্গাৎসঞ্জায়তে কামঃ কামাৎক্ৰোধোহভিজায়তে।। ৬২।।

বিষয়ৰ চিন্তন কৰা পুৰুষৰ সেই বিষয়ত আসক্তি জন্মে। আসক্তিৰ পৰা কামনা উৎপন্ন হয়। কামনা পূৰ্ত্তিত বাধা আহিলে ক্ৰোধৰ উৎপন্ন হয়। ক্ৰোধ কোনে জন্ম দিয়ে?

ক্ৰোধাদ্ভবতি সন্মোহঃ সন্মোহাৎস্মৃতিৰিভ্ৰমঃ।

স্মৃতিভ্ৰংশাদ্ বুদ্ধিনাশো বুদ্ধিনাশাৎপ্ৰণশ্যতি।। ৬৩।।

ক্ৰোধৰ পৰা মুঢ়তা অৰ্থাৎ অবিবেকৰ উৎপন্ন হয়। নিত্য-অনিত্য বস্তুৰ বিচাৰ নাথাকে। অবিবেকৰ পৰা স্মৰণ শক্তি ভ্ৰমিত হয় (যেনেকৈ অৰ্জুনক হৈছিল -‘**ভ্ৰমতীৱ চ মে মনঃ।**’ গীতাৰ শেষত তেওঁ কৈছে - ‘নষ্টো মোহ স্মৃতিৰ্লন্ধা’। কি কৰিম, কি নকৰিম, একো নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰা) স্মৃতি ভ্ৰমিত হলে যোগ পৰায়ণ বুদ্ধি নষ্ট হৈ যায় আৰু বুদ্ধি নাশ হলে এনে পুৰুষ নিজৰ শ্ৰেয় সাধনৰ পৰা চ্যুত হৈ যায়।

ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই জোৰ দিছে যে বিষয়ৰ চিন্তন কৰিব নালাগে। সাধকক নাম, ৰূপ, লীলা আৰু ধাম এই বিলাকৰ কৰৰাত লাগি থাকিব লাগে। ভজনত টিলা কৰিলেই মন বিষয়লৈ গুচি যায়। বিষয়ৰ চিন্তনত আসক্তি আহে। আসক্তিৰ ফলত বিষয়ৰ কামনা সাধকৰ অন্তৰ্মনত হবলৈ ধৰে। কামনাৰ পূৰ্ত্তিত বাধা আহিলেই ক্ৰোধ আহে, ক্ৰোধৰ পৰা অবিবেকৰ সৃষ্টি হয়, অবিবেকৰ পৰাই স্মৃতি বিভ্ৰম হয়, স্মৃতিভ্ৰম হলেই বুদ্ধি নষ্ট হৈ যায়। নিষ্কাম কৰ্ম যোগক বুদ্ধিযোগও কোৱা হৈছে, কিয়নো বুদ্ধিৰ স্তৰত এইটো মনত ৰাখিব লাগিব যাতে কামনাৰ সৃষ্টি নহয়, ফলেই নাই। কামনা জাগৃত হলেই বুদ্ধি যোগ নষ্ট হৈযায় - ‘**সাধন কৰিয় বিচাৰহীন মন শুদ্ধ হয় নহী তৈসে**’ (বিনয় পত্ৰিকা, পদ সংখ্যা ১১৫/৩) বিচাৰৰ আৱশ্যক আছে। বিচাৰ বিবেক গুণ্য পুৰুষ শ্ৰেয়-সাধনৰ পৰা তললৈ পৰি যায়। সাধনৰ বিধি ছিঙি যায়, সকলো নষ্ট হৈ যায়। ভোগৰ পাছত সাধন পুনঃ তাৰ পৰাই আৰম্ভ হয়, য’ত অবৰুদ্ধ হৈ আছিল।

এইটো হ’ল বিষয় অভিমুখে যোৱা সাধকৰ গতি। স্বাধীন অন্তঃকৰণৰ সাধক কেনে গতিৰ প্ৰাপ্ত হব? এই বিষয়ত শ্ৰীকৃষ্ণই কয় -

ৰাগদেৰবিযুক্তৈস্ত বিষয়ানিদ্ৰিয়ৈশ্চৰন।
আত্মবশৈৰ্বিধেয়াত্মা প্ৰসাদমধিগচ্ছতি।। ৬৪।।

আত্মাৰ বিধি প্ৰাপ্ত প্ৰত্যক্ষদৰ্শী মহাপুৰুষ ৰাগ-দেৰৰ পৰা বেলেগ হৈ, বশত ৰাখিব পৰা ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা **‘বিষয়ান্ চৰণ’** বিষয়ত বিচৰণ কৰিও **‘প্ৰসাদমধিগচ্ছতি’** অন্তঃকৰণৰ নিৰ্মলতা প্ৰাপ্ত কৰে। তেওঁ নিজৰ ভাৱ দৃষ্টিত ৰাখে। মহাপুৰুষৰ বাবে বিধি-নিষেধ নাথাকে। তেওঁলোকৰ কাৰণে কতো অশুভ বুলি নাথাকে, যাক তেওঁলোকে ৰক্ষা কৰিব লাগে, তেওঁলোকৰ কাৰণে কোনো শুভও নাথাকে, যাৰ তেওঁলোকে কামনা কৰে।

প্ৰসাদে সৰ্বদুঃখানাং হানিৰস্যোপজায়তে।
প্ৰসন্ন চেতসো হ্যাশু বুদ্ধিঃ পৰ্যবতিষ্ঠতে।। ৬৫।।

ভগৱানৰ পূৰ্ণ কৃপাপ্ৰসাদ ‘ভগৱন্তাৰ লগত সংযুক্ত হলে তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ দুখৰ অভাৱ হয় **‘দুঃখালয়ম্ অশাস্ততম্’** সংসাৰৰ অভাৱ হয় আৰু সেই প্ৰসন্ন চিত্তহোৱা পুৰুষৰ বুদ্ধি সোনকালেই স্থিৰ হৈ যায়। কিন্তু যি যোগযুক্ত নহয়, তাৰ দুৰ্দশাৰ প্ৰতি প্ৰকাশ কৰি কয় -

নাস্তি বুদ্ধিৰযুক্তস্য ন চাযুক্তস্য ভাবনা।
ন চাভাৱয়তঃ শান্তিৰশান্তস্য কুতঃ সুখম্।। ৬৬।।

যোগ সাধনাৰহিত পুৰুষৰ অন্তঃকৰণত নিষ্কাম কৰ্মযুক্ত বুদ্ধি নাথাকে। সেই অযুক্তৰ অন্তঃকৰণত ভাৱও নাথাকে। ভাৱনাৰহিত পুৰুষৰ শান্তি ক’ত? আৰু অশান্ত পুৰুষৰ সুখ ক’ত? যোগ ক্ৰিয়া কৰিলে কিবা দেখাপালেও ভাৱনা হৈ থাকে - **‘জানে বিনু ন হোই পৰতীতি’** ভাৱনা নহলে শান্তি পোৱা নাযায় আৰু শান্তিৰহিত পুৰুষক সুখ অৰ্থাৎ শাস্ত, সনাতনৰ প্ৰাপ্তী নহয়।

ইন্দ্ৰিয়াণাং হি চৰতাং যন্মনোহনু বিধীয়তে।
তদস্য হৰতি প্ৰজ্ঞাং বায়ুৰ্ণাৰমিবাস্তিসি।। ৬৭।।

পানীত নাওঁক যেনেদৰে বায়ুৱে উটুৱাই গম্ভব্যৰ পৰা বহুত দূৰলৈ লৈ যায়, ঠিক তেনেদৰে বিষয়ত বিচৰণ কৰা ইন্দ্ৰিয় সমূহে, যি ইন্দ্ৰিয়ৰ লগত মন থাকে, সেই এক মাত্ৰ ইন্দ্ৰিয়ই সেই অযুক্ত পুৰুষৰ বুদ্ধি উটুৱাই লৈ যায়। সেয়ে

যোগৰ আচৰণ অনিবাৰ্য্য হয়। ক্ৰিয়াত্মক শ্ৰীকৃষ্ণই পূণৰ জোৰদি কৈছে -

তস্মাদস্য মহাবাহো নিগ্ৰহীতানি সৰ্বশঃ।

ইন্দ্ৰিয়াণীন্দ্ৰিয়াৰ্থেভ্যস্তস্য প্ৰজ্ঞা প্ৰতিষ্ঠিতা ॥ ৬৮ ॥

সেইকাৰণে হে মহাবাহু! যি পুৰুষৰ ইন্দ্ৰিয় বোৰ ইন্দ্ৰিয়ৰ বিষয়েৰে বশত ৰাখিছে, তেওঁৰ বুদ্ধি স্থিৰ হৈছে। ‘বাহু’ কাৰ্য্যক্ষেত্ৰৰ প্ৰতীক। ভগৱানক ‘মহাবাহু’ বা ‘আজানুবাহু’ বুলি কোৱা হয়। তেওঁ হাত-ভৰি নথকাকৈ সকলোতে কাৰ্য্য কৰিব পাৰে। তেওঁত যি জনে প্ৰবেশ কৰে বা যিজন সেই ভগৱন্তৰ ফালে অগ্ৰসৰ হয় তেৱো মহাবাহু। শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অৰ্জুন দুজনকেই মহাবাহু কোৱা হৈছে।

যা নিশা সৰ্বভূতানাং তস্য্যাং জাগৰ্তি সংযমী।

যস্য্যাং জাগ্ৰতি ভূতানি সা নিশা পশ্যতো মুনেঃ ॥ ৬৯ ॥

সম্পূৰ্ণ ভূত প্ৰাণীৰ বাবে সেই পৰমাত্মা ৰাত্ৰি সদৃশ; কিয়নো দেখা পোৱা নাযায়, যিমান অনুভৱ কৰিলেও কামত নাহে - সেইকাৰণে ৰাতিৰ দৰে। সেই ৰাত্ৰিত পৰমাত্মাত সংযমী পুৰুষ উত্তম প্ৰকাৰে দেখে, চলে, জাগৃত হৈ থাকে কিয়নো তেওঁৰ ধৰি থাকিবলৈ আছে। যোগীয়ে ইন্দ্ৰিয় সমূহৰ সংযমৰ দ্বাৰা তেওঁত প্ৰবেশ কৰে। যি নাশশীল সাংসাৰিক সুখ-ভোগৰ কাৰণে সম্পূৰ্ণ প্ৰাণীয়ে ৰাতিয়ে দিনে প্ৰিশ্ৰম কৰে, যোগীৰ বাবে সেয়াই নিশা।

“ৰমা বিলাসু ৰাম অনুৰাগী। তজত বমন জিমি জন বড়ভাগী।

(ৰামচৰিতমানস, ২/৩২৩/৮)

যি যোগী পৰমার্থ পথত নিৰন্তৰ সজাগ আৰু ভৌতিক আকাংক্ষাৰ পৰা সম্পূৰ্ণ নিঃস্পৃহ হয়, তেৱেই ইষ্টত প্ৰবেশ পাব পাৰে। তেওঁ সংসাৰত থাকিলেও সংসাৰে তেওঁৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰে। মহাপুৰুষ থকাৰ এই চিত্ৰণ চাওক -

আপূৰ্যমাণমচলপ্ৰতিষ্ঠং

সমুদ্ৰমাপঃ প্ৰবিশন্তি যদ্বৎ।

তদৎকামা যং প্ৰবিশন্তি সৰ্বে

স শান্তিমাপ্নোতি ন কামকামী ॥ ৭০ ॥

যেনেদৰে চাৰিওফালৰ পৰা পৰিপূৰ্ণ অচল জলৰাশিৰ সমুদ্ৰত নদী সমূহৰ জলে একোলৰচৰ কৰিব নোৱাৰি অতি বেগেৰে সমুদ্ৰত সমাহিত হৈ যায় - ঠিক তেনেদৰে পৰমাত্মাত স্থিত, স্থিতপ্ৰজ্ঞ পুৰুষত সম্পূৰ্ণ ভোগৰ বিকাৰ উৎপন্ন নকৰাকৈ সমাহিত হৈ যায়। এনে পুৰুষে পৰম শান্তি প্ৰাপ্ত কৰে, ভোগীয়ে পাব নোৱাৰে।

ভয়ংকৰ বেগেৰে বৈ যোৱা সহস্ৰ নদীৰ স্ৰোতে খেতি-বাতিক নষ্ট কৰি, হত্যা কৰি, গাৰুঁ নগৰক বুৰাই, ত্ৰাসৰ সৃষ্টি কৰি বহুতো জোৰেৰে সমুদ্ৰত গৈ পৰে, কিন্তু সমুদ্ৰক এক(ইঞ্চিও) ওপৰলৈ উঠাব নোৱাৰে আৰু গিৰাবও নোৱাৰে। আনকি তাতে সমাহিত হৈ যায় ঠিক এই দৰে স্থিত প্ৰজ্ঞ মহাপুৰুষৰ প্ৰতিও সম্পূৰ্ণ ভোগ সিমান বেগেৰেই আছে, কিন্তু তেওঁতেই সমাহিত হৈ যায়। সেই সকল মহাপুৰুষক শুভয়েও একো কৰিব নোৱাৰে আৰু অশুভ বুলিও একো নাই। যোগীৰ কৰ্ম 'অশুক্ল' আৰু 'অকৃষ্ণ' হয়, কিয়নো যি চিন্তিত সংস্কাৰ আছে তাৰ নিৰোধ হ'ল। এতিয়া সংস্কাৰ ক'ত থাকিল? এই এটা শ্লোকতে শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনৰ কেবাটাও প্ৰশ্নৰ সমাধান দিলে। তেওঁৰ প্ৰশ্ন আছিল, যে স্থিতপ্ৰজ্ঞ মহাপুৰুষৰ লক্ষণ কি? তেওঁ কেনেদৰে কথা পাতে, কেনেকৈ থাকে, কেনেকৈ চলে? শ্ৰীকৃষ্ণই একেই শব্দত উত্তৰ দিলে যে তেওঁ সমুদ্ৰৰ দৰে থাকে, তেওঁৰ বাবে বিধি নিষেধ নাথাকে যে এইদৰে বহক বা ওঠক। তেওঁ পৰম শান্তি প্ৰাপ্ত কৰে, কিয়নো তেওঁ সংযমী। ভোগৰ কামনা কৰা জনে শান্তি নাপায়। এই ক্ষেত্ৰত আকৌ জোৰ দি কয় -

বিহায় কামান্যঃ সৰ্বান্‌পুমাংশ্চৰতি নিঃস্পৃহঃ।

নিৰ্মমো নিৰহঙ্কাৰঃ স শান্তিমধিগচ্ছতি ॥ ৭১ ॥

যি পুৰুষ সম্পূৰ্ণ কামনাক ত্যাগ কৰি 'নিৰ্মমঃ' মই আৰু মোৰ ভাৱ তথা অহংকাৰ আৰু স্পৃহাৰ পৰা বহিত হৈ থাকে, তেওঁ পৰম শান্তি প্ৰাপ্ত কৰে, যাৰ পিছত পাবলৈ একো নাথাকে।

এয়া ব্ৰাহ্মী স্থিতিঃ পাৰ্থ নৈনাং প্ৰাপ্য বিমুহ্যতি ।

স্থিত্বাস্যামন্তকালেহপি ব্ৰহ্মনিৰ্বাণম্চ্ছতি ॥ ৭২ ॥

পাৰ্থ! উপৰোক্ত স্থিতি ব্ৰহ্মক প্ৰাপ্ত কৰা পুৰুষৰ স্থিতি হয়। সমুদ্ৰৰ দৰে মহাপুৰুষত বিষয় সমূহ নদীৰ দৰে সমাহিত হৈ যায়। তেওঁ পূৰ্ণ সংযমী আৰু প্ৰত্যক্ষ পৰমাত্মা দৰ্শী। মাত্ৰ ‘অহংব্ৰহ্মাস্মি’ বুলি পঢ়িলে বা জপ কৰিলেই তেওঁ এই স্থিতিত প্ৰাপ্ত নহয়। সাধনাৰ দ্বাৰা হে ব্ৰহ্মৰ এই স্থিতি পাব পাৰি। এনে মহাপুৰুষ ব্ৰহ্মনিষ্ঠাত স্থিত হৈ শৰীৰৰ শেষতো ব্ৰহ্মানন্দকেই প্ৰাপ্ত কৰে।

নিষ্কৰ্মঃ

প্ৰায়ে কিছুলোকে কয় যে দ্বিতীয় আধ্যায়ত গীতা পূৰ্ণ হৈ গ’ল; কিন্তু যদি কৰ্মৰ নামকে মাত্ৰ লৈ থাকিলে কৰ্ম পূৰা হৈ গ’ল হেঁতেন তেতিয়া গীতাৰ সমাপ্ত হোৱাৰ কথা মানিব পৰা গ’ল হেঁতেন। এই আধ্যায়ত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই এইটো কৈছে যে - অৰ্জুন! নিষ্কাম কৰ্মযোগৰ বিষয়ে শুনা যাক শুনিলে তুমি সংসাৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হবা। কৰ্ম কৰাত তোমাৰ অশ্ৰদ্ধাও নহওক, নিৰন্তৰ লাগি থাকিবলৈ সাজু থাকা। ইয়াৰ পৰিণামত তুমি ‘পবৎদৃষ্ট্বা’ পৰম পুৰুষৰ দৰ্শন লাভ কৰি স্থিতপ্ৰজ্ঞ হবা। পৰম শান্তি পাবা; কিন্তু এইটো নকলে যে ‘কৰ্ম কি হয়?’

এইটো সাংখ্যযোগ নামৰ আধ্যায় নহয়। এইটো নাম শাস্ত্ৰকাৰৰ নহয়; এইটো টিকাকাৰৰ অবিহণা। তেওঁলোকে নিজৰ বুদ্ধি অনুসৰি গ্ৰহণ কৰে যেতিয়া আচৰিত হোৱা কি কথা আছে?

এই আধ্যায়ত কৰ্মৰ মহানতা, তাক কৰাত লব লগীয়া সাৰধানতা আৰু স্থিতপ্ৰজ্ঞৰ লক্ষণ কৈ শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনৰ মনত কৰ্ম কৰাৰ প্ৰতি উৎকৰ্ণা জাগৃত কৰিছে, তেওঁক কিছু প্ৰশ্ন জাগৃত কৰি দিয়া হৈছে। আত্মা শাস্ত্ৰত, সনাতন, তাক জানি তুমি তত্বদৰ্শী হোৱা। ইয়াৰ প্ৰাপ্তীৰ দুটা সাধন আছে - জ্ঞানযোগ আৰু নিষ্কাম কৰ্মযোগ।

নিজৰ শক্তিক বুজি লাভ-লোকচানক নিজে নিৰ্ণয় কৰি কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হোৱাটো হ’ল জ্ঞানমাৰ্গ, তথা ইষ্টৰ প্ৰতি নিৰ্ভৰ কৰি সমৰ্পণৰ সৈতে কৰ্মত

প্ৰবৃত্ত হোৱাটো হ'ল নিষ্কাম কৰ্মমাৰ্গ বা ভক্তিমাৰ্গ। গোস্বামী তুলসীদাসে দুইটাৰে চিত্ৰণ এই প্ৰকাৰে কৰিছে -

মোৰে প্ৰৌঢ় তনয় সম গ্যনী।

বালক সুত সম দাস অমানী।।

জনহিঁ মোৰ বল নিজ বল তাহী।

দুহুঁ কহঁ কাম ক্ৰোধ ৰিপু আহী।।

(ৰামচৰিতমানস, ৩/৪২/৮-৯)

মোক দুই প্ৰকাৰে ভজন কৰা লোক আছে এজন জ্ঞানমাৰ্গী আৰু অন্যটো ভক্তিমাৰ্গী। নিষ্কাম কৰ্মমাৰ্গী বা ভক্তিমাৰ্গীয়ে শৰণাগত হৈ মোৰ আশ্ৰয় লৈ চলে, জ্ঞানযোগীয়ে নিজৰ শক্তি লগত লৈ, নিজৰ লাভ লোকচানৰ বিচাৰ কৰি নিজৰ ভৰসাত চলে, দুইটাৰ শত্ৰু কিন্তু একেটাই। জ্ঞানমাৰ্গী সকলেও কাম-ক্ৰোধ আদিক বিজয় পাব লাগিব আৰু নিষ্কাম কৰ্মযোগীয়েও ইহঁতৰ লগতে যুদ্ধ কৰিব লাগিব। কামনাৰ ত্যাগ দুইটাই কৰে আৰু দুইটা মাৰ্গতে কৰিব লগীয়া কৰ্মও একে। “এই কৰ্মৰ পৰিণামত পৰমশান্তি প্ৰাপ্ত হব।” এইটো নকলে যে কৰ্ম কি? অৰ্জুনৰ মনতো কৰ্মৰ প্ৰতি জিজ্ঞাসুভাৱ থাকিল। তৃতীয় আধ্যায়ৰ আৰম্ভনীতেই তেওঁ কৰ্ম বিষয়ক প্ৰশ্ন প্ৰস্তুত কৰিলে। সেয়ে -

ওঁ তৎসৎইতি শ্ৰীমদ্ভগৱত গীতা সুপনিষৎসু ব্ৰহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্ৰে
বিষয়ক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনৰ সংবাদ ‘কৰ্ম-জিজ্ঞাসা’ নামৰ দ্বিতীয় আধ্যায়
পূৰ্ণ হ'ল।

ইতি শ্ৰীমৎপৰমহংস পৰমানন্দস্য শিষ্য স্বামী অড়গড়ানন্দ কৃতে
শ্ৰীমদ্ভাগৱত গীতায়ঃ ‘ষথার্থ গীতা’ ভাষ্য ‘কৰ্ম-জিজ্ঞাসা’ নাম
দ্বিতীয়োহধ্যায়।।২।।

।। হৰি ওঁ তৎসৎ।।